

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський національний технічний університет
Економічний факультет
Кафедра історії, археології, інформаційної та архівної справи

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри ІАІАС
 доктор історичних наук, професор
 _____ Василь ОРЛИК
 «_____» _____ 2026 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
за другим (магістерським) рівнем вищої освіти

на тему:

**«Монети як складова матеріальної культури грецьких міст
 Північного Причорномор'я»**

Виконав: здобувач вищої освіти
 II курсу, групи ІА-24Мз
 ОНП «Історія матеріальної культури та
 експертиза об'єктів історичної спадщини»
 спеціальності 032 «Історія та археологія»
 _____ КОЛЕСНІЧЕНКО Євгеній Олександрович
 «_____» _____ 2026 р.
 Керівник роботи: д. і. н., професор
 _____ Василь ОРЛИК
 «_____» _____ 2026 р.

Рецензент:

Доктор історичних наук, професор,
 заслужений працівник освіти України,
 професор кафедри історії та права,
 проректор з гуманітарно-виховних питань
 Черкаського державного
 технологічного університету
 _____ Валентин ЛАЗУРЕНКО

ЗМІСТ

ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	16
1.1. Історіографія дослідження античної нумізматики Північного Причорномор'я	16
1.2. Джерельна база дослідження	23
1.3. Методологія дослідження матеріальної культури	30
РОЗДІЛ 2. МОНЕТИ У СИСТЕМІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ГРЕЦЬКИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	41
2.1. Виникнення та розвиток монетного карбування	41
2.2. Типологія та іконографія монет	49
2.3. Монета як економічний інструмент	57
РОЗДІЛ 3. МОНЕТИ ЯК ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНИХ І КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ	69
3.1. Монети та соціальна стратифікація	69
3.2. Міжкультурні контакти	79
3.3. Монети як елемент ідентичності	86
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	100
ДОДАТКИ	104

ВСТУП

Актуальність теми. Монети грецьких міст Північного Причорномор'я становлять одну з найважливіших груп речових джерел для вивчення античної історії регіону. Вони поєднують у собі економічну, політичну, соціальну, релігійну та культурну інформацію, тому не можуть розглядатися лише як засіб платежу або об'єкт нумізматичної класифікації. Кожна монета є елементом матеріальної культури, у якому відображено рівень розвитку ремесла, особливості грошового обігу, торговельні зв'язки, політичний статус міста, релігійні уявлення та систему символів, важливих для конкретної громади.

Актуальність теми зумовлена тим, що грецькі поліси Північного Причорномор'я існували у складному контактному середовищі. Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тіра, Ніконій та інші центри були частиною античного світу, але водночас постійно взаємодіяли зі скіфським, сарматським, фракійським та іншим місцевим населенням. У такій ситуації монета виконувала не лише економічну функцію, а й виступала засобом комунікації між різними культурами. Через монетні типи, легенди, іконографію та топографію знахідок можна простежити характер цих контактів, напрями торговельних шляхів, рівень соціальної стратифікації та способи формування локальної ідентичності.

Особливе значення має вивчення монет як складової матеріальної культури. Такий підхід дозволяє відійти від суто описового аналізу монет і розглядати їх як речі, що мали власну «біографію»: виготовлялися, перебували в обігу, накопичувалися у скарбах, втрачалися, переходили до іншого культурного середовища, інколи демонетизувалися й використовувалися як прикраси або амулети. Саме тому дослідження монет відкриває широкі можливості для реконструкції не лише економічної історії, а й повсякденного життя, соціальних відносин, символічних практик та міжкультурної взаємодії населення Північного Причорномор'я. Актуальність роботи посилюється також активізацією сучасних нумізматичних досліджень, появою нових публікацій монетних знахідок, розвитком цифрових каталогів, GIS-картографування, археометричних методів та міждисциплінарних підходів. Це створює можливість по-новому оцінити роль

монети в житті античних полісів і ширшого регіону, а також уточнити уявлення про економічні, соціальні й культурні процеси у Північному Причорномор'ї.

Метою кваліфікаційної роботи є комплексне дослідження монет як складової матеріальної культури грецьких міст Північного Причорномор'я та визначення їх ролі в економічному, соціальному, культурному й ідентифікаційному житті античних полісів регіону. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію дослідження античної нумізматики Північного Причорномор'я.
2. Охарактеризувати джерельну базу дослідження, зокрема монетні знахідки, скарби, музейні колекції, каталоги, писемні та цифрові джерела.
3. Визначити методологічні засади вивчення монет як складової матеріальної культури.
4. Розкрити особливості виникнення та розвитку монетного карбування у грецьких містах Північного Причорномор'я.
5. Охарактеризувати типологію та іконографію монет Ольвії, Пантікапея, Херсонеса, Тіри та інших античних центрів регіону.
6. Визначити роль монети як економічного інструменту в системі обігу, торгівлі, накопичення багатства й господарського життя полісів.
7. Проаналізувати монети як індикатор соціальної стратифікації античного суспільства.
8. З'ясувати значення монет у процесах міжкультурної взаємодії між грецькими містами та місцевим населенням Північного Причорномор'я.
9. Розкрити роль монет у формуванні та репрезентації міської, політичної, релігійної й регіональної ідентичності.

Об'єктом дослідження є матеріальна культура грецьких міст Північного Причорномор'я в античну добу.

Предметом дослідження є монети грецьких міст Північного Причорномор'я як елемент матеріальної культури, економічний інструмент,

джерело соціальної інформації, засіб міжкультурної комунікації та форма репрезентації ідентичності.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних методів. Історико-генетичний метод застосовано для з'ясування походження та етапів розвитку монетного карбування у грецьких містах Північного Причорномор'я. Історико-порівняльний метод дав змогу зіставити монетні системи Ольвії, Пантікапея, Херсонеса, Тіри та інших центрів регіону.

Типологічний метод використано для класифікації монет за металом, формою, технологією виготовлення, номіналом, іконографією, легендами та хронологією. Іконографічний аналіз дав можливість розкрити зміст монетних образів, зокрема дельфіна, Горгони, Борисфена, грифона, сатира, богині Діви та інших символів. Епіграфічний метод застосовано для аналізу написів, монограм, назв міст, імен правителів і посадових осіб на монетах.

Метрологічний метод використано для вивчення вагових характеристик, номіналів і співвідношення різних монетних груп. Топографічний метод дав змогу простежити географію монетних знахідок, зокрема їх поширення за межами полісів, у степовій і лісостеповій зонах. Контекстуальний метод застосовано для аналізу монет у зв'язку з археологічним середовищем, скарбами, похованнями та випадковими знахідками.

Також у роботі використано елементи підходу *material culture studies*, що дозволяє розглядати монету як річ із власною соціальною та культурною функцією. Концепція «біографії речей» застосовується для пояснення зміни функцій монети від засобу обігу до прикраси, амулета, престижного предмета або елемента поховального інвентарю.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному розгляді монет грецьких міст Північного Причорномор'я не лише як нумізматичних пам'яток чи економічних інструментів, а як багатфункціональних елементів матеріальної культури. У роботі монета аналізується одночасно як предмет обігу, джерело

політичної репрезентації, носій релігійної символіки, маркер соціальної стратифікації, індикатор міжкультурних контактів і засіб формування локальної ідентичності.

Особливу увагу приділено взаємозв'язку монетної іконографії з культурним середовищем Північного Причорномор'я. Зокрема, монети Ольвії розглядаються як приклад поєднання грецької традиції з місцевими образами, річковими шляхами та скіфським оточенням. Новизна дослідження полягає також у спробі поєднати традиційні нумізматичні методи з підходами матеріальної культури, соціальної історії та просторового аналізу.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані під час підготовки навчальних курсів з історії античності, археології, нумізматики, історії матеріальної культури та історії Північного Причорномор'я. Окремі положення роботи можуть бути застосовані при підготовці лекцій, семінарських занять, методичних матеріалів, музейних описів, каталогів монетних знахідок та популяризаційних матеріалів з античної історії України.

Результати дослідження можуть бути корисними для подальшого вивчення античних монетних знахідок, зокрема при аналізі їх типології, іконографії, топографії поширення та соціально-культурного значення. Робота також може бути використана як основа для подальших досліджень міжкультурних контактів між грецькими полісами та місцевим населенням степової й лісостепової зон.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності, системності та міждисциплінарності. Принцип історизму дозволяє розглядати монети у конкретному часовому й просторовому контексті, враховуючи етапи розвитку античних полісів, зміни політичної ситуації, економічні кризи, торговельні зв'язки та культурні трансформації.

Принцип об'єктивності передбачає критичне ставлення до джерел, зокрема до випадкових знахідок, матеріалів приватних колекцій, аукціонів і публікацій із неповною локалізацією. Принцип системності дає змогу розглядати монету не

ізолювано, а у зв'язку з іншими елементами матеріальної культури: керамікою, амфорами, прикрасами, поховальними комплексами, написами, архітектурними залишками та торговельними маршрутами.

Міждисциплінарний підхід дозволяє поєднати нумізматику, археологію, історію, епіграфіку, іконографічний аналіз, економічну історію, соціальну історію та дослідження матеріальної культури. Така методологічна основа дає можливість розкрити монету як складний історичний об'єкт, що поєднує матеріальну, економічну, політичну та символічну функції.

Структура та зміст кваліфікаційної роботи Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, наукову новизну, практичне значення, методологічну основу та структуру роботи.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база дослідження» присвячено аналізу стану наукової розробки проблеми, характеристиці джерельної бази та визначенню методологічних засад дослідження матеріальної культури. У підрозділі 1.1 розглянуто історіографію античної нумізматики Північного Причорномор'я. У підрозділі 1.2 охарактеризовано основні групи джерел, зокрема монети, скарби, випадкові знахідки, музейні колекції, каталоги, писемні та цифрові ресурси. У підрозділі 1.3 визначено методологію дослідження монет як складової матеріальної культури.

Другий розділ «Монети у системі матеріальної культури грецьких міст Північного Причорномор'я» розкриває місце монет у господарському, політичному та культурному житті античних полісів. У підрозділі 2.1 проаналізовано виникнення та розвиток монетного карбування. У підрозділі 2.2 розглянуто типологію та іконографію монет. У підрозділі 2.3 охарактеризовано монету як економічний інструмент.

Третій розділ «Монети як індикатор соціальних і культурних процесів» присвячено соціальному та культурному значенню монет. У підрозділі 3.1 розглянуто монети як джерело для вивчення соціальної стратифікації. У підрозділі 3.2 проаналізовано роль монет у міжкультурних контактах грецьких міст із місцевим населенням. У підрозділі 3.3 досліджено монети як елемент міської, політичної, релігійної та регіональної ідентичності.

У висновках узагальнюються результати дослідження відповідно до поставлених завдань. Список використаних джерел і літератури містить праці з античної нумізматики, археології, історії Північного Причорномор'я, матеріальної культури, економічної історії та міжкультурних контактів.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження античної нумізматики Північного Причорномор'я

Історіографія античної нумізматики Північного Причорномор'я є складною і багатошаровою. Вона формувалася на перетині кількох наукових напрямів: класичної археології, історії античних держав, економічної історії, джерелознавства, мистецтвознавства та власне нумізматики. Монети Ольвії, Пантікапея, Херсонеса, Тіри, Ніконія, Керкінітиди та інших центрів давно привертали увагу дослідників, адже вони дозволяють говорити не лише про грошовий обіг, а й про політичну автономію полісів, торговельні маршрути, культурні контакти та символічну мову античного суспільства.

У радянській та пострадянській історіографії антична нумізматика Північного Причорномор'я була репрезентована низкою фундаментальних праць, присвячених загальним проблемам античного монетного карбування, грошового обігу окремих полісів та типології монет. Однією з базових узагальнювальних праць стала книга О. Зографа «Античные монеты», у якій було систематизовано основні підходи до класифікації античних монет і розглянуто монети грецьких центрів Північного Причорномор'я в ширшому контексті античної нумізматики (Зограф, 1951). Значення цієї праці полягає в тому, що вона закріпила традицію розглядати монету як важливе історичне джерело, здатне відображати не лише економічні, а й політичні та мистецькі процеси античного світу.

Проблеми грошового обігу регіону як складової економічної історії античного суспільства розглядав В. Кропоткін у праці «Денежное обращение Северного Причерноморья в античную эпоху». Дослідник звертав увагу на поширення монет, їхню роль у торгівлі, співвідношення локального та міжрегіонального обігу, а також на значення монетних знахідок для реконструкції економічних зв'язків античних міст (Кропоткин, 1961). Його підхід

був важливим кроком від суто описової нумізматики до аналізу монети як елемента господарської системи Північного Причорномор'я.

Окремий напрям історіографії становлять дослідження монетної справи Ольвії. Найвагомим внеском у цій сфері стала праця П. Каришковського «Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху», у якій автор детально проаналізував типологію, хронологію, вагові особливості та функціонування ольвійських емісій (Каришковский, 1988). Каришковський розглядав ольвійські монети як ключове джерело для реконструкції економічної історії міста, його внутрішнього ринку та зв'язків із навколишнім населенням. Особлива цінність його дослідження полягає у систематизації ольвійського матеріалу, без якої неможливе подальше вивчення специфіки монетної системи Ольвії.

До проблем ольвійського та загалом північно-західнопричорноморського карбування звертався також В. Анохін. Його праця «Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья» залишається важливим каталогічним і типологічним орієнтиром для дослідження монет Ольвії, Тіри, Ніконія, Керкінітиди та інших центрів регіону (Анохин, 1989). У цій праці особливу увагу приділено класифікації монетних типів, хронології емісій і локальним особливостям грошового обігу. Для теми монет як складової матеріальної культури ця праця важлива тим, що дозволяє порівнювати різні центри Північно-Західного Причорномор'я між собою.

Боспорська нумізматика представлена передусім працями В. Анохіна та Н. Фролової. У дослідженні «Монетное дело Боспора» В. Анохін розглянув питання становлення й розвитку монетної справи Боспорського царства, типології боспорських емісій, політичної символіки та зв'язку монетного карбування з еволюцією державності (Анохин, 1986). Для боспорської нумізматики це особливо важливо, оскільки монети Пантікапея та боспорських правителів відображають поступовий перехід від полісної автономії до царської

влади. Через зміну легенд, портретів, міфологічних образів і династичних символів можна простежити трансформацію політичної системи Боспору.

Н. Фролова у праці «Монетное дело Боспора VI-II вв. до н. э.» поглибила аналіз ранніх боспорських випусків, номінальної системи, хронології та політичного контексту карбування (Фролова, 1997). Її дослідження важливе тим, що демонструє зв'язок між монетною емісією та політичними процесами в Боспорському царстві. Монета у цьому випадку постає не лише засобом обігу, а й інструментом царської легітимації, адже через зображення, написи й метали влада репрезентувала власну силу, стабільність і право на контроль над територією.

Проблематика херсонеської нумізматики представлена працями С. Саприкіна, зокрема дослідженням «Херсонес Таврический», у якому монети Херсонеса розглядаються у зв'язку з політичною історією міста, його релігійними культами, землеробською округою та морською торгівлею (Сапрыкин, 2003). Особливе значення мають херсонеські монети із зображенням богині Діви, виноградної лози, колосся та інших символів. Вони відображають специфіку міської ідентичності, сакрального життя та господарського розвитку поліса. У цьому контексті херсонеські монети є важливим джерелом для розуміння зв'язку між економікою, релігією та полісною самосвідомістю.

Важливим етапом у розширенні географічних меж дослідження стала праця М. Мельчарека «Ancient Greek Coins Found in Central, Eastern, and Northern Europe», у якій античні монети Північного Причорномор'я розглянуто в ширшому європейському контексті їх поширення за межами античних полісів (Mielczarek, 1989). Такий підхід дозволив трактувати монетні знахідки не лише як свідчення локального грошового обігу, а і як індикатор торговельних маршрутів, міжкультурних контактів, обміну дарами та престижного споживання. Для Північного Причорномор'я це особливо важливо, адже монети грецьких центрів регіону часто знаходять далеко за межами міст-емітентів, зокрема у степовій та лісостеповій зонах.

Новітній етап української історіографії характеризується посиленою увагою до топографії знахідок, регіональних комплексів і функціонування

античних монет поза межами грецьких міст. Якщо для попередніх етапів головним було визначити тип монети та її місце в емісійній системі, то сучасні дослідники дедалі частіше ставлять питання про те, де саме знайдена монета, у якому середовищі вона функціонувала, якими шляхами могла потрапити до певного регіону та які соціальні або культурні процеси вона відображає.

У цьому напрямі важливе місце посідає стаття М. Орлика та Є. Колесніченка «The Finds of Cast Olbian Coins of the Sixth-Fourth Centuries Beyond the Borders of Olbian Chora», у якій проаналізовано 92 знахідки литих ольвійських монет VI-IV ст. до н. е. за межами Ольвійської хори (Orlyk & Kolesnichenko, 2022). Автори поставили під сумнів тезу про обмежене функціонування ольвійських монет лише в межах поліса та його округи, показавши їх поширення у степовій і лісостеповій зонах України. У поданому тексті підрозділу окремо зазначено, що це дослідження дало змогу переглянути уявлення про характер контактів Ольвії з населенням лісостепової Скіфії, оскільки знахідки свідчать про можливість грошово-товарних відносин, а не лише натурального обміну.

Особливу увагу в цій праці приділено річковим комунікаціям. Поширення ольвійських монет із Горгоною 440-380 рр. до н. е. добре простежується вздовж Дніпра та його приток, що дозволяє розглядати Дніпро як важливу логістичну артерію у торгівлі греків із варварським населенням на північ від Ольвії. Такий підхід є важливим для сучасної історіографії, оскільки монета розглядається вже не тільки як предмет нумізматичної класифікації, а як маркер руху людей, товарів і культурних впливів.

Окремий напрям сучасних досліджень пов'язаний із басейном річки Тясмин. В. Орлик у статті «Знахідки античних монет VI-I ст. до н. е. в басейні р. Тясмин» систематизував 167 монетних знахідок і виділив 23 пункти їх концентрації, що дозволило простежити участь населення Дніпровського Правобережного Лісостепу у товарно-грошових відносинах із грецьким античним світом, насамперед з Ольвією (Орлик, 2021). Ця праця важлива тим, що виводить дослідження античної нумізматики за межі традиційної полісної рамки. Монети розглядаються не лише в Ольвії, Пантікапеї чи Херсонесі, а й у

варварському середовищі, де вони могли виконувати економічну, престижну, ритуальну або декоративну функцію.

До цієї ж проблематики належить дослідження М. Мельчарека та В. Орлика, присвячене новій знахідці ольвійських монет у Таращанському районі Київської області (Mielczarek & Orlyk, 2019). Воно підтверджує широку географію поширення ольвійських бронзових емісій у внутрішніх районах України та демонструє, що Середнє Подніпров'я було важливою зоною антично-варварських контактів. Такі праці змінюють саме розуміння Північного Причорномор'я: воно постає не лише як прибережна зона грецьких колоній, а як ширший історико-культурний простір, пов'язаний із річковими шляхами, лісостеповими регіонами та місцевими центрами обміну.

Помітне місце в сучасній історіографії займають дослідження ольвійських «борисфенів». В. Орлик, В. Коцур та Л. Циганенко проаналізували скарб ольвійських монет «борисфенів», знайдений у Городищенському районі Черкаської області навесні 2018 р., що дало змогу розширити уявлення про поширення цих бронзових емісій у Середньому Подніпров'ї (Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019). Зазначені матеріали важливі не лише для реконструкції грошового обігу, а й для вивчення культурної гібридності Ольвії, оскільки іконографія «борисфенів» поєднує образ річкового бога Борисфена з елементами скіфської воїнської символіки. У цьому випадку монета виступає джерелом не тільки з економічної, а й з культурної історії, оскільки демонструє процес включення місцевих образів до офіційної символіки грецького поліса.

Важливою рисою сучасної історіографії є також увага до проблеми достовірності знахідок. Значна частина античних монет походить із випадкових знахідок, приватних колекцій, аукціонів або форумів пошукачів. З одного боку, такі матеріали розширюють джерельну базу й дозволяють фіксувати нові типи та нові регіони поширення монет. З іншого боку, вони потребують критичного ставлення, оскільки не завжди мають надійний археологічний контекст. Саме тому сучасна нумізматика Північного Причорномор'я дедалі більше тяжіє до поєднання класичної атрибуції з джерелознавчою критикою. Важливо не лише

визначити тип монети, а й оцінити достовірність інформації про місце її знахідки, обставини виявлення та шлях потрапляння до наукового обігу.

У цьому контексті особливу цінність мають праці, у яких поєднано каталогізацію, картографування й аналіз топографії. Каталог у статті М. Орлика та Є. Колесніченка є показовим прикладом такого підходу. У ньому фіксуються не тільки самі монети, а й місця їх виявлення: Черкащина, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Харківщина, Дніпропетровщина, Миколаївщина, Одещина, Херсонщина. Це дозволяє бачити не абстрактний обіг монет, а конкретну карту поширення ольвійських емісій. У поданому Вами тексті цей момент окремо виділено як один із показників сучасного етапу досліджень, зорієнтованого на топографію знахідок і реконструкцію торговельних маршрутів.

Окрему дискусію в історіографії викликає термінологія. Наприклад, у статті М. Орлика та Є. Колесніченка зазначено, що використання терміна «ас» щодо ольвійських литих монет V-IV ст. до н. е. вони вважають некоректним. Для визначення номіналів круглих литих монет Ольвії автори використовують підхід Н. Фролової та М. Абрамзона. Це важливий приклад того, як сучасна історіографія уточнює навіть базові поняття. Неправильне використання термінів може спотворити уявлення про номінальну систему, вагові стандарти та економічну функцію монет. Тому у дослідженні монет як складової матеріальної культури необхідно уважно добирати термінологію: «литі монети», «оболи», «фракції обола», «дельфінчики», «стріли», «борисфени», уникаючи механічного перенесення пізніших або умовних назв.

Західна історіографія суттєво вплинула на методологічне осмислення монет як історичного джерела. К. Говґего у праці «Ancient History from Coins» розглянув монету як джерело для вивчення політичної історії, економіки, імперської ідеології та соціальних практик античного світу (Howgego, 1995). А. Бернетт у праці «Coins» акцентував увагу на ролі монет як масових речових джерел, що поєднують економічну, політичну й художню інформацію (Burnett, 1991). А. Медоуз і К. Шиптон у збірнику «Money and Its Uses in the Ancient Greek World» розглянули різні форми використання грошей у грецькому світі, що є

важливим для інтерпретації монет Північного Причорномор'я не лише як засобу обігу, а і як елемента соціальних, релігійних та політичних практик (Meadows & Shipton, 2001).

Значний методологічний зсув у сучасних дослідженнях полягає в тому, що монетну іконографію дедалі частіше аналізують як систему образів. Якщо раніше зображення на монетах часто описували формально: голова божества, тварина, легенда, символ, то сучасний підхід вимагає пояснити, чому саме ці образи з'явилися на монеті, яку ідею вони передавали, для кого були зрозумілими та як змінювалися в різні історичні періоди. Наприклад, дельфін в Ольвії можна трактувати як морський символ, знак Аполлона Дельфінія, образ колонізаційної пам'яті й маркер міської ідентичності. Горгона могла виконувати апотропеїчну функцію. Борисфен був не лише річковим богом, а й персоніфікацією простору, з яким Ольвія пов'язувала свою економіку та політичні контакти. Грифон на боспорських монетах символізував силу, охорону багатства й царський престиж.

Окремо слід згадати дослідження монетних знахідок у контексті регіональної історії. Сучасні українські науковці активно вивчають античні монети Поділля, Волині, Середнього Подніпров'я, Побужжя, Нижнього Дніпра та інших територій. Такі праці показують, що грецькі монети були присутні не лише у вузькій прибережній зоні, а й у значно ширшому просторі. Це змінює саме розуміння Північного Причорномор'я як історико-культурного регіону. Воно постає як складна контактна зона, де грецькі поліси були пов'язані з внутрішніми районами сучасної України через мережу річкових шляхів, посередницьку торгівлю та культурні взаємовпливи.

Водночас сучасна історіографія має і проблемні моменти. Однією з головних проблем є нерівномірність джерельної бази. Одні регіони добре досліджені завдяки археологічним розкопкам або активній публікації знахідок, інші залишаються майже «білими плямами». Крім того, значна частина монет походить із випадкових знахідок, що ускладнює їх археологічну інтерпретацію. Інша проблема пов'язана з приватним колекціонуванням. Сучасні аукціони та онлайн-платформи містять значну кількість античних монет Північного Причорномор'я. Такі матеріали можуть бути корисними для типології, але часто

не мають надійного походження. Через це вони потребують обережного використання і не можуть беззастережно залучатися до реконструкції топографії обігу.

Водночас цифровізація відкриває нові можливості. Електронні каталоги, GIS-картографування, бази даних, цифрові архіви та Linked Open Data дозволяють аналізувати монети не лише як окремі предмети, а як великі масиви даних. Для Північного Причорномор'я це особливо перспективно, оскільки саме просторовий аналіз може показати маршрути руху монет, регіони концентрації, зв'язок із річковими системами, археологічними пам'ятками та зонами антично-варварських контактів. У цьому сенсі новітня нумізматика дедалі більше наближається до цифрової археології та історичної географії.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження монет як складової матеріальної культури грецьких міст Північного Причорномор'я є різноманітною та багаторівневою. Вона охоплює власне монетний матеріал, археологічні комплекси, скарби, випадкові знахідки, музейні колекції, друковані каталоги, писемні джерела, епіграфічні пам'ятки, археометричні дані та сучасні цифрові ресурси. Саме комплексне залучення цих груп джерел дає змогу розглядати монети не лише як засіб платежу, а як повноцінний елемент матеріальної культури, пов'язаний з економікою, політикою, релігією, соціальною стратифікацією та міжкультурними контактами (Howgego, 1995).

Основною групою джерел є самі монети. Йдеться про емісії Ольвії, Пантікапея, Херсонеса, Тіри, Ніконія, Керкінітиди та інших античних центрів Північного Причорномор'я. Вони дають інформацію про метал, техніку виготовлення, номінал, вагову систему, іконографію, легенди, політичну належність і хронологію. Кожна монета є водночас економічним документом і культурним артефактом, оскільки поєднує матеріальну вартість, офіційний знак емітента та систему символів, зрозумілих певній спільноті.

Особливе значення мають ранні форми грошового обігу, які передували або супроводжували класичне карбування. Для Ольвії це насамперед литі бронзові «стріли», «дельфінчики», а також круглі литі монети різних номіналів. Вони дають змогу простежити перехід від протомонетних форм до розвиненої монетної системи. У спільній праці автора цієї роботи з М. Орликом звернуто увагу на те, що на ранньому етапі розвитку Ольвії роль дрібних грошей виконували саме «стріли» та «дельфінчики», які згодом були замінені литими мідними оболами та їхніми фракціями (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Власне монетний матеріал доцільно поділяти на кілька основних груп. Першу групу становлять монети, знайдені під час археологічних розкопок у межах античних міст та їхніх хор. Такі знахідки є особливо цінними, оскільки мають археологічний контекст: відоме місце виявлення, культурний шар, супровідний матеріал і стратиграфічне положення. Це дозволяє точніше датувати монети та визначати їхню функцію у конкретному середовищі.

Другу групу складають скарби. Вони є важливим джерелом для вивчення грошового обігу, накопичення багатства, кризових явищ і торговельних контактів. Якщо одинична знахідка може бути випадковою, то скарб зазвичай відображає певну економічну або соціальну ситуацію. Він може бути пов'язаний із небезпекою, війною, політичною нестабільністю, накопиченням капіталу або торговельною діяльністю (Burnett, 1991). Для Північного Причорномор'я скарби мають особливе значення, оскільки часто фіксують вихід монет за межі полісного середовища. Зокрема, знахідки ольвійських «борисфенів» у Середньому Подніпров'ї свідчать про широку зону поширення ольвійських бронзових емісій і дозволяють говорити про їхню участь у міжрегіональному обміні (Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

Третю групу становлять випадкові знахідки. Вони є найбільш проблемними з джерелознавчого погляду, однак водночас мають велике значення для реконструкції торговельних маршрутів, напрямів поширення монет і зон культурного впливу. Значна частина античних монет Північного Причорномор'я відома саме з випадкових знахідок, зокрема з територій, віддалених від античних

міст. Такі матеріали потребують обережного використання, оскільки не завжди відомі точні обставини їх виявлення.

Особливо показовими для джерельної бази є знахідки литих ольвійських монет за межами Ольвійської хори. У спільній із М. Орликом праці автором цієї роботи було проаналізовано 92 знахідки таких монет VI-IV ст. до н. е. та сформовано їхній хронологічний і географічний каталог (Orlyk & Kolesnichenko, 2022). Цей матеріал дозволяє розглядати ольвійську монету не лише як внутрішній платіжний засіб поліса, а й як інструмент економічної та культурної взаємодії з населенням степу й лісостепу. Він також уточнює уявлення про характер антично-варварських контактів, оскільки засвідчує ширше поширення ольвійських емісій поза межами самого міста.

Окреме місце серед регіональних комплексів посідають матеріали з басейну річки Тясмин. У спільному дослідженні автора з М. Орликом було звернуто увагу на значну концентрацію ольвійських «дельфінчиків» у цьому регіоні: навколо Тясмину та його приток зафіксовано щонайменше 25 таких монет, причому значна частина знахідок зосереджена на порівняно невеликій території (Orlyk & Kolesnichenko, 2022). У ширшому контексті ці матеріали доповнюються дослідженням В. Орлика, який систематизував знахідки античних монет VI-I ст. до н. е. в басейні р. Тясмин і показав значення цього регіону для контактів Ольвії з населенням Дніпровського Правобережного Лісостепу (Орлик, 2021).

Важливим джерельним інструментом є картографування монетних знахідок. Просторовий аналіз дає змогу виявити закономірності, які не завжди помітні під час звичайного опису матеріалу. Зокрема, поширення ольвійських монет із Горгоною 440-380 рр. до н. е. тяжіє до Дніпра та його приток, що дозволяє розглядати Дніпро як одну з головних логістичних артерій у торгівлі Ольвії з варварським населенням північних територій (Orlyk & Kolesnichenko, 2022). Таким чином, топографія знахідок є важливою складовою джерельної бази, оскільки фіксує напрямки руху людей, товарів, символів і технологій.

Суттєву роль відіграють музейні колекції. У фондах музеїв України та зарубіжжя зберігаються значні зібрання античних монет Північного

Причорномор'я. Їхня цінність полягає у можливості порівняльного аналізу типів, штемпелів, металу, ваги та збереженості. Водночас музейний матеріал має певні обмеження. Частина монет потрапила до колекцій давно, без точного місця знахідки. Тому під час роботи з такими джерелами необхідно відрізняти монети з надійним походженням від екземплярів із неповною або сумнівною історією надходження.

До важливих джерел належать друковані каталоги. Класичні праці О. Зографа, П. Каришковського, В. Анохіна, Н. Фролової, М. Мельчарека та інших дослідників містять систематизований матеріал, без якого неможливо проводити атрибуцію монет (Зограф, 1951; Карышковский, 1988; Анохин, 1989; Анохін, 1986; Фролова, 1997; Mielczarek, 1989). Каталоги дозволяють визначати тип, дату, номінал, іконографічні особливості та місце монети в загальній системі карбування.

Особливо важливими є каталоги ольвійських монет. Ольвія мала складну і своєрідну монетну систему, у якій значну роль відігравали мідні та бронзові емісії. Через дефіцит срібла саме ці монети стали основою локального й прикордонного обігу. Тому для вивчення матеріальної культури Ольвії необхідно враховувати не лише срібні чи золоті випуски, а й масовий бронзовий матеріал.

Каталоги монет Боспору дають змогу простежити інший тип розвитку. Пантікапей і Боспорське царство мали потужну традицію срібного та золотого карбування. Боспорські монети важливі для вивчення політичної влади, династичної легітимації, економічної могутності та монетної іконографії царського типу (Анохін, 1986; Фролова, 1997). Через них можна простежити перехід від полісної символіки до монархічної репрезентації. Не менш важливими є каталоги та дослідження монет Херсонеса, які дозволяють вивчати міську автономію, культ богині Діви, роль землеробства, виноградарства та морської торгівлі у формуванні міської ідентичності (Сапрыкин, 2003).

Окрему групу джерел становлять епіграфічні матеріали. Написи на монетах є короткими, але дуже інформативними. Вони можуть містити назву міста, імена правителів, магістратів, монограми, титули або скорочення. Легенди допомагають визначати емітента, уточнювати хронологію та встановлювати

політичний контекст випуску. Водночас епіграфіка важлива і для розуміння ідентичності: напис на монеті засвідчує, хто має право випускати гроші. У випадку полісів це була громада, у випадку Боспорського царства поступово зростала роль царської влади.

Іконографія монет є ще одним важливим джерельним комплексом. Зображення богів, героїв, тварин, зброї, рослин, міських символів та міфологічних персонажів дають змогу досліджувати релігійні уявлення, політичні ідеї та культурні контакти. Монета є масовим носієм образів, тому її іконографія відображає не лише художній смак, а й офіційну символічну політику міста. Наприклад, ольвійський дельфін пов'язаний із морем, культом Аполлона Дельфінія та колонізаційною традицією; Горгона мала апотропеїчне значення; орел на дельфіні виступав важливим знаком міської символіки. «Борисфени» із головою річкового бога Борисфена та скіфським луком у гориті демонструють складне поєднання грецьких і місцевих елементів, що робить їх цінним джерелом для вивчення культурної гібридності Ольвії (Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019; Mielczarek & Orlyk, 2019).

Важливим джерелом є археологічний контекст монет. Одна й та сама монета може мати різне значення залежно від того, де її знайдено: у житловому будинку, на агорі, у храмі, у похованні, у скарбі, на поселенні варварського населення або в ремісничій зоні. Контекст дозволяє встановити, чи монета була частиною повсякденного обігу, ритуальної практики, поховального інвентарю, накопичення або прикраси.

Для теми матеріальної культури особливо важливі монети з поховань і демонетизовані екземпляри. Якщо монета перфорована, зігнута, має сліди підвішування або вторинної обробки, це означає, що вона могла втратити первинну платіжну функцію. У такому разі вона переходить до іншого культурного статусу: стає амулетом, прикрасою, елементом одягу або знаком престижу (Mielczarek, 1989). Демонетизовані монети показують, що антична монета могла жити довше, ніж її офіційний обіг. Навіть після втрати грошової функції вона зберігала символічну цінність завдяки металу, зображенню, походженню або зв'язку з престижним античним світом.

Окрему групу становлять писемні джерела. Для Північного Причорномор'я це насамперед повідомлення античних авторів: Геродота, Страбона, Псевдо-Скімна, Полібія, Діодора Сицилійського, Плінія Старшого та інших. Вони не завжди прямо говорять про монети, але дають важливу інформацію про географію, народи, торгівлю, політичні відносини, річкові шляхи й економічні ресурси регіону. Геродот особливо важливий для розуміння скіфського світу та його контактів із греками. Його опис Борисфена, скіфських земель і грецьких поселень допомагає інтерпретувати просторовий контекст монетних знахідок (Herodotus, *Histories*, Book IV). Однак писемні джерела потребують критичного підходу, оскільки античні автори часто писали з позиції грецького спостерігача й могли використовувати чутки або узагальнення.

До джерельної бази належать також археометричні дослідження. Аналіз металу, зокрема рентгенофлуоресцентний аналіз, дозволяє визначити склад сплаву, походження металу, технологічні особливості виробництва та можливі зміни у якості монет. Це особливо важливо для вивчення кризових періодів, коли погіршення металу або зміна ваги могли свідчити про економічні труднощі (Meadows & Shipton, 2001). Металографічний і хімічний аналіз також допомагає розрізняти офіційні емісії, наслідування, підробки та пізніші втручання. Для Північного Причорномор'я це актуально, оскільки частина монетного матеріалу надходить із приватного обігу й потребує додаткової перевірки.

Сучасна джерельна база активно розширюється завдяки цифровим ресурсам. Електронні бази даних, цифрові каталоги, онлайн-архіви, GIS-карти, фототеки та Linked Open Data дають змогу працювати з великими масивами матеріалу. Для античної нумізматики важливими є такі ресурси, як Nomisma.org, Corpus Nummorum, OCRE, а також спеціалізовані регіональні бази та електронні публікації (Nomisma.org; Corpus Nummorum). Цифрові ресурси дають швидкий доступ до зображень, описів, метричних даних, місць знахідок і бібліографії. Проте вони не замінюють критичного аналізу, оскільки дані в електронних базах можуть бути неповними, дубльованими або нерівномірними за якістю.

Окрему проблему становлять матеріали з аукціонів, форумів і приватних колекцій. Вони часто містять рідкісні або нові екземпляри, але мають слабе

джерелознавче забезпечення. Якщо точне місце знахідки невідоме або не підтверджене, таку монету не можна використовувати для реконструкції топографії обігу без застережень. Водночас для типології й іконографії такі матеріали можуть бути корисними, якщо їх зіставити з надійно опублікованими екземплярами. У сучасних умовах дослідник повинен чітко розмежовувати археологічно документовані матеріали, опубліковані випадкові знахідки, повідомлення з неповною локалізацією та сумнівні дані.

Джерельна база має також хронологічний вимір. Для архаїчного періоду головними є протомонетні форми, литі «дельфінчики», «стріли», ранні литі монети та перші карбовані емісії. Для класичного періоду важливими є більш стандартизовані монети з розвиненою іконографією, зокрема ольвійські, пантікапейські та херсонеські випуски. Для елліністичного періоду зростає значення бронзових серій, «борисфенів», царських емісій Боспору та монет із виразною політичною символікою.

Територіально джерельна база охоплює не лише самі грецькі міста, а й їхню хору, степову зону, Середнє Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я, Тясминський басейн, Кіровоградщину, Черкащину, Київщину та інші регіони, де зафіксовано античні монетні знахідки. Саме вихід монет за межі полісів робить їх важливим джерелом для вивчення міжкультурних контактів.

Отже, джерельна база дослідження включає кілька головних блоків: монети як речові джерела, скарби та комплекси знахідок, археологічні контексти, музейні колекції, друковані каталоги, писемні й епіграфічні джерела, археометричні дані, цифрові ресурси, топографію знахідок і матеріали про вторинне використання монет. Кожна група має власні переваги та обмеження. Монети дають безпосередній матеріал, але потребують атрибуції. Скарби показують накопичення, але не завжди відображають повсякденний обіг. Випадкові знахідки розширюють географію, але часто мають проблеми з контекстом. Писемні джерела дають історичне тло, але потребують критики. Археометрія дає точні технічні дані, проте не завжди пояснює соціальну функцію монети. Саме тому найбільш продуктивним є комплексний підхід, який дозволяє

побачити монету не як ізольований предмет, а як активний елемент соціального й культурного життя.

1.3. Методологія дослідження матеріальної культури

Методологія дослідження монет як складової матеріальної культури грецьких міст Північного Причорномор'я має спиратися не лише на традиційні нумізматичні прийоми, а й на ширший комплекс підходів, що дозволяють розглядати монету як річ, історичне джерело, економічний інструмент, символ влади, елемент повсякдення та носій культурної пам'яті. Такий підхід особливо важливий для античних полісів Північного Причорномор'я, оскільки їхні монети функціонували у складному прикордонному середовищі, де грецька традиція постійно взаємодіяла зі скіфським, сарматським, фракійським та іншими місцевими культурними світами (Hodder, 2012).

У межах цього дослідження монета розглядається не лише як платіжний засіб. Вона є матеріальним об'єктом, який має форму, вагу, метал, технологію виготовлення, зображення, легенду, сліди зношення, місце знахідки та подальшу «біографію». Саме тому її не можна зводити лише до економічної функції. Монета могла бути засобом обміну, знаком політичної автономії, сакральним символом, прикрасою, амулетом, елементом поховального інвентарю або престижним предметом у варварському середовищі (Kopytoff, 1986).

Першим методологічним принципом є комплексність. Антична монета має вивчатися на перетині нумізматики, археології, історії, культурної антропології, економічної історії, мистецтвознавства, епіграфіки та археометрії. Кожна з цих дисциплін бачить у монеті різні аспекти. Нумізматика визначає тип, номінал, хронологію та емітента. Археологія вивчає контекст знахідки. Економічна історія пояснює обіг і функції грошей. Культурна антропологія допомагає зрозуміти символічне значення речі. Археометрія дає інформацію про метал і технологію виробництва (Appadurai, 1986; Howgego, 1995).

Особливо важливим є підхід, який у сучасній гуманітаристиці часто пов'язують із «матеріальним поворотом». Його сутність полягає в тому, що речі

розглядаються не як пасивні залишки минулого, а як активні учасники соціальних процесів. Монета в такій оптиці не просто «відображає» економіку чи політику, а бере участь у формуванні відносин між людьми. Вона створює довіру у торгівлі, закріплює авторитет влади, поширює образи богів і міські символи, формує уявлення про належність до певної громади (Hodder, 2012; Howgego, 1995).

Для Північного Причорномор'я цей підхід є надзвичайно продуктивним. Монети Ольвії, Пантікапея, Херсонеса чи Тіри були не лише грошовими одиницями. Вони були маленькими предметами, через які античні міста заявляли про себе у багатокультурному просторі. Наприклад, ольвійські «дельфінчики» або «борисфени» демонструють не тільки особливості локального обігу, а й спосіб символічного осмислення морського, річкового та степового простору (Burnett, 1991; Русяєва, 1992; Stolba, 2020).

Другим важливим методологічним підходом є концепція «біографії речей». Вона передбачає вивчення життєвого шляху предмета від моменту виготовлення до останнього етапу використання або потрапляння до археологічного контексту (Gosden & Marshall, 1999; Kopytoff, 1986). Для монети така «біографія» може включати кілька етапів: видобуток або надходження металу, виготовлення заготовки, лиття чи карбування, офіційний випуск, участь в обігу, накопичення у скарбі, втрату, вторинне використання, перетворення на прикрасу або амулет. Саме цей підхід дозволяє краще зрозуміти демонетизовані монети. Якщо монета має отвір, сліди підвішування, обрізання, згинання або вмонтування в ювелірний виріб, це означає, що її первинна грошова функція змінилася. Вона перейшла до іншої сфери матеріальної культури. Така монета вже не просто «гроші», а предмет із новим соціальним і символічним значенням (Mielczarek, 1989; Kopytoff, 1986).

У випадку грецьких міст Північного Причорномор'я біографічний підхід особливо важливий для монет, знайдених за межами полісів. Наприклад, ольвійські литі монети, виявлені у лісостеповій зоні, могли спочатку виконувати роль засобу обміну, а пізніше використовуватися як престижні предмети або амулети місцевим населенням. Це означає, що одна й та сама монета могла мати

різне значення у різних культурних середовищах (Mielczarek, 1989; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Третім базовим методом є типологічний аналіз. Він передбачає класифікацію монет за основними ознаками: металом, формою, технологією виготовлення, номіналом, ваговим стандартом, зображеннями, легендами, монограмами, датуванням і містом-емітентом. Типологія дає змогу впорядкувати матеріал і простежити еволюцію монетного виробництва від архаїчного до елліністичного та римського часу (Зограф, 1951; Grierson, 1975).

Для Ольвії типологічний аналіз дозволяє виділити ранні протомонетні форми, «стріли», «дельфінчики», литі оболі та їхні фракції, пізніші бронзові карбовані серії, зокрема «борисфени». Для Пантікапея важливими є срібні ранні емісії, золоті статери, монети з головою сатира та грифоном, а також царські випуски. Для Херсонеса типологія дає змогу простежити роль образу богині Діви, виноградної лози, колосся та інших міських символів (Карышковский, 1988; Анохин, 1989; Анохін, 1986; Сапрыкин, 2003).

Типологічний метод не повинен бути суто описовим. Його завдання полягає не тільки в тому, щоб розподілити монети за групами, а й пояснити, чому ці групи виникали, як вони змінювалися, які економічні чи політичні процеси за ними стояли. Наприклад, масове використання мідно-бронзових монет в Ольвії можна пояснювати дефіцитом срібла, потребами локального ринку та особливим характером прикордонної торгівлі (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Четвертим методом є хронологічний аналіз. Він дає змогу розташувати монетні емісії у часовій послідовності та пов'язати їх із конкретними історичними процесами. Для архаїчного періоду важливо простежити становлення монетної системи, появу протомонет і ранніх литих форм. Для класичного періоду важливими є розвиток регулярного карбування, ускладнення іконографії та зростання ролі монети як політичного символу. Для елліністичного періоду характерні посилення портретності, царської символіки, поширення бронзових емісій і зростання ролі монети як інструменту ідеологічної комунікації (Анохин, 1989; Фролова, 1997; Harl, 1996).

Хронологічний підхід дозволяє побачити, що монета не була незмінним явищем. Її функції змінювалися разом із розвитком поліса, кризами, війнами, змінами торговельних зв'язків, посиленням або ослабленням державної влади. Наприклад, зменшення частки срібла, погіршення якості металу або збільшення кількості бронзових номіналів можуть бути ознаками фінансових труднощів чи перебудови внутрішнього ринку (Анохін, 1986; Duncan-Jones, 1994).

П'ятим важливим напрямом є іконографічний аналіз. Монетні зображення мають розглядатися як система символів, а не лише як декоративні елементи. Образи богів, героїв, тварин, зброї, рослин, річкових божеств і міських емблем дають змогу дослідити релігійні уявлення, політичні ідеї, господарську спеціалізацію та культурну ідентичність полісів (Meadows & Shipton, 2001; Stolba, 2020).

Наприклад, дельфін в Ольвії може бути пов'язаний із морем, культом Аполлона Дельфінія та колонізаційною традицією. Горгона мала захисне, апотропеїчне значення. Орел на дельфіні виступав важливим знаком міської символіки. Голова річкового бога Борисфена на ольвійських «борисфенах» вказувала на зв'язок міста з Дніпром і річковими торговельними шляхами. Водночас лук у гориті та сокира на цих монетах демонстрували включення скіфських елементів до офіційної символіки Ольвії (Русяєва, 1992; Stolba, 2020; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

Іконографічний аналіз особливо корисний для дослідження ідентичності. Через монетні образи поліс показував, ким він є. Ольвія репрезентувала себе як місто моря, річки, торгівлі та контактів зі степом. Пантікапей, як центр влади, багатства та боспорської державності. Херсонес, як громада під покровительством богині Діви, пов'язана із землеробством, виноградарством і морською торгівлею (Анохін, 1986; Сапрыкин, 2003; Stolba, 2020).

Шостим методом є епіграфічний аналіз монетних легенд. Навіть короткі написи мають велике значення. Вони дозволяють визначити емітента, уточнити політичний статус міста, виявити імена правителів, магістратів або монограми відповідальних осіб. У випадку полісів легенди підкреслювали міську

автономію, а в Боспорському царстві поступово ставали інструментом династичної репрезентації (Фролова, 1997; Grierson, 1975).

Епіграфічний матеріал важливий і для розуміння комунікативної функції монети. Напис робив монету впізнаваною. Він повідомляв користувачеві, звідки походить монета і чия влада гарантує її вартість. Тому легенди були не лише технічною деталлю, а й частиною офіційної політичної мови (Howgego, 1995).

Сьомим методом є метрологічний аналіз. Він передбачає вивчення ваги, діаметра, товщини, співвідношення номіналів та вагових стандартів. Для античної нумізматики це один із базових інструментів, оскільки саме метрологія дозволяє реконструювати номінальну систему та економічну логіку монетного обігу (Grierson, 1975; Duncan-Jones, 1994).

У Північному Причорномор'ї метрологічний аналіз має особливе значення через співіснування різних традицій. Пантікапей орієнтувався на одні вагові стандарти, Ольвія виробила власні особливості мідно-бронзового обігу, Херсонес мав свої номінальні групи. Вивчення ваги монет дозволяє простежити зміни у фінансовій політиці та виявити можливі ознаки економічної кризи (Карышковский, 1988; Фролова, 1997).

Метрологія також допомагає уникати термінологічних помилок. У спільній праці автора цієї роботи з М. Орликом звернуто увагу на некоректність використання терміна «ас» щодо ольвійських литих монет V-IV ст. до н. е. Для визначення номіналів у цій праці враховано підхід Н. Фролової та М. Абрамзона (Orlyk & Kolesnichenko, 2022; Frolova & Abramzon, 2005). Це свідчить, що правильне визначення номіналу є не формальністю, а важливою умовою історичної інтерпретації.

Восьмим методом є технологічний аналіз. Він передбачає вивчення способу виготовлення монет: лиття, карбування, підготовки заготовок, роботи штемпелів, слідів виробництва, якості рельєфу та обробки поверхні. Для Ольвії це особливо важливо, оскільки її рання монетна система значною мірою була пов'язана саме з литими формами: «стрілами», «дельфінчиками», литими оболами та їхніми фракціями (Карышковский, 1988; Frolova & Abramzon, 2005).

Технологія виготовлення монети є джерелом інформації про рівень ремесла, організацію виробництва, доступ до металу та ступінь контролю з боку міської влади. Якісне карбування свідчить про розвинену майстерню, професійних граверів і стабільне виробництво. Нерівні заготовки, зниження ваги або погіршення сплаву можуть вказувати на кризові явища або швидку емісію (Ponting & Butcher, 2015).

Дев'ятим напрямом є археометричний аналіз. До нього належать рентгенофлуоресцентний аналіз, спектральний аналіз, металографія, ізотопні дослідження та інші методи, що дозволяють визначати склад металу й технологічні особливості виробництва. Для античних монет це особливо цінно, оскільки склад сплаву може свідчити про джерела сировини, економічну політику емітента, рівень фальшування або зміну стандартів (Ponting & Butcher, 2015).

Археометричні методи важливі також для дослідження дефіциту срібла. Якщо у певний період зменшується частка дорогоцінного металу або зростає роль бронзових емісій, це може бути пов'язано з обмеженим доступом до срібла, змінами торговельних шляхів або економічною нестабільністю. Для Ольвії, де мідно-бронзові монети відігравали особливо велику роль, такі методи можуть дати додаткові аргументи щодо специфіки локальної економіки (Карышковский, 1988; Orlyk, 2021).

Десятим методом є просторовий, або топографічний аналіз знахідок. Він передбачає вивчення місць виявлення монет, їхньої концентрації, зв'язку з річками, поселеннями, городищами, шляхами, похованнями та іншими археологічними об'єктами. Просторова методологія дає змогу перейти від опису окремих монет до реконструкції торговельних мереж і зон культурного впливу (Pyzyk, 2021; Gillings, Hacıgüzeller & Lock, 2020).

У цьому контексті особливо важливою є спільна праця автора цієї роботи з М. Орликом, у якій було проаналізовано 92 знахідки литих ольвійських монет VI-IV ст. до н. е. за межами Ольвійської хори. У ній показано, що ці монети трапляються у багатьох регіонах України і що їхнє поширення не можна пояснювати лише випадковими втратами (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Просторовий аналіз дозволяє по-новому оцінити роль Дніпра. У зазначеній праці показано, що поширення ольвійських монет із Горгоною 440-380 рр. до н. е. добре простежується вздовж Дніпра та його приток. Це дає підстави розглядати Дніпро як важливу логістичну артерію у торгівлі греків із варварськими племенами на північ від Ольвії (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Одинадцятим методом є GIS-картографування. Воно є розвитком топографічного підходу і дозволяє створювати цифрові карти поширення монет. За допомогою GIS можна зіставляти знахідки з рельєфом, річковими системами, шляхами, поселеннями, курганами, городищами та зонами археологічних культур. Це дає змогу виявляти закономірності, які не завжди помітні у звичайному текстовому описі (Gillings, Hacıgüzeller & Lock, 2020).

Для дослідження Північного Причорномор'я GIS має особливу цінність. Регіон був пов'язаний із великими річковими комунікаціями: Дніпром, Південним Бугом, Дністром, Тясмином, Інгулом, Інгульцем та іншими водними шляхами. Саме через них античні товари й монети проникали у внутрішні райони сучасної України. Картографування дозволяє перевірити, чи справді концентрації монет тяжіють до цих маршрутів (Gillings, Hacıgüzeller & Lock, 2020; Orlyk, 2021).

Дванадцятим напрямом є статистичний аналіз. Він може застосовуватися для підрахунку кількості знахідок, частки різних типів, співвідношення металів, номіналів, регіонів поширення, хронологічних груп. Статистика допомагає уникнути суто враженнєвих висновків. Наприклад, якщо в певному регіоні зафіксовано значну концентрацію одного типу монет, це потребує окремого пояснення (Shennan, 1997).

Утім, статистичний аналіз у нумізматиці має бути обережним. Джерельна база часто є нерівномірною. Одні регіони краще досліджені, інші гірше. Частина знахідок походить із випадкових повідомлень. Деякі монети могли бути втрачені для науки через приватний обіг. Тому будь-які кількісні висновки мають супроводжуватися джерелознавчою критикою (Pyzyk, 2021).

Тринадцятим принципом є критика джерел. Для монетного матеріалу це особливо важливо. Необхідно розрізняти археологічно документовані знахідки,

музейні предмети з надійним походженням, опубліковані випадкові знахідки, приватні колекції, аукціонні матеріали та повідомлення з неперевірених джерел. Ступінь надійності кожної групи різний (Grierson, 1975; Renfrew & Bahn, 2016).

Особливу обережність потрібно проявляти щодо знахідок із неповною локалізацією. Якщо відомо лише «Черкаська область» або «поблизу Дніпра», таку інформацію можна використовувати для загальної картини, але не для точного картографування. Якщо ж відоме конкретне село, урочище або археологічний об'єкт, джерельна цінність такої знахідки значно зростає.

Чотирнадцятим методом є порівняльний аналіз. Він дозволяє зіставляти монетні системи різних полісів Північного Причорномор'я між собою. Наприклад, можна порівняти Ольвію з Пантікапеем: перша активно використовувала мідно-бронзові емісії, другий мав потужне срібне й золоте карбування. Херсонес відрізнявся власною сакральною символікою, пов'язаною з богинею Дівою. Тіра мала свою специфіку, зумовлену розташуванням біля Дністра (Finley, 1999; Анохин, 1989).

Порівняння дозволяє уникнути узагальнень, ніби всі грецькі міста регіону мали однакові монетні системи. Насправді кожен поліс виробляв власну модель залежно від ресурсів, політичного статусу, торговельних зв'язків, релігійних культів і характеру контактів із місцевим населенням (Finley, 1999; Howgego, 1995).

П'ятнадцятим підходом є контекстуальний аналіз. Він вимагає розглядати монету не ізольовано, а разом з іншими матеріалами: керамікою, амфорами, прикрасами, зброєю, поховальним інвентарем, архітектурними залишками, написами. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти функцію монети у конкретному середовищі (Renfrew & Bahn, 2016).

Наприклад, монета у торговельному районі міста, у житловому будинку, у храмі й у скіфському похованні має різне значення. У першому випадку вона може бути частиною ринкового обігу, у другому - елементом повсякденного господарства, у третьому - жертвою або сакральним предметом, у четвертому - знаком престижу, амулетом або поховальним даром (Mielczarek, 1989; Kopytoff, 1986).

Шістнадцятим напрямом є аналіз вторинного використання монет. Для теми матеріальної культури це особливо важливо. Перфоровані, обрізані, пошкоджені або вмонтовані у прикраси монети свідчать про зміну їхньої функції. Вони показують, що монета могла переходити з економічної сфери у сферу символічного споживання (Mielczarek, 1989; Kopytoff, 1986).

У варварському середовищі грецькі монети могли набувати нового значення. Вони були не тільки грошима, а й предметами з «чужого», престижного світу. Їх могли носити на тілі, використовувати як прикраси, амулети або знаки статусу. Це дозволяє говорити про культурну трансформацію монети у процесі міжкультурних контактів (Mielczarek, 1989).

Сімнадцятим методологічним принципом є вивчення монети як засобу комунікації. Монета передавала повідомлення через зображення, напис, метал, якість виготовлення та сам факт офіційного випуску. Вона повідомляла про владу, місто, богів, економічну стабільність, політичні претензії та культурну належність (Harl, 1996; Howgego, 1995).

У цьому сенсі монета була одним із наймасовіших носіїв офіційної символіки. Вона циркулювала серед різних груп населення і поширювала міські образи значно далі, ніж більшість інших пам'яток. Тому дослідження монети як комунікативного об'єкта дає змогу краще зрозуміти політичну й культурну самопрезентацію античних міст (Howgego, 1995; Meadows & Shipton, 2001).

Вісімнадцятим підходом є дослідження ідентичності. Монети дозволяють вивчати, як поліс уявляв себе і як хотів бути сприйнятим іншими. Локальні символи, назви міст, образи богів і героїв, річкові божества, тварини й атрибути влади формували впізнаваний образ громади (Stolba, 2020). Для Ольвії такими образами були дельфін, Горгона, орел на дельфіні, Борисфен. Для Пантікапея - сатир, грифон, царські символи. Для Херсонеса - богиня Діва, виноградна лоза, колосся. Ці образи не тільки прикрашали монету, а й створювали стійку систему міської пам'яті (Русяєва, 1992; Анохін, 1986; Сапрыкин, 2003).

Дев'ятнадцятим напрямом є дослідження міжкультурних контактів. Монети Північного Причорномор'я особливо цінні тим, що вони часто трапляються за межами грецьких міст. Їх знахідки у степу та лісостепу

показують, як антична культура проникала у варварське середовище. Водночас монетна іконографія демонструє і зворотний вплив, коли грецькі міста включали місцеві символи до власної візуальної мови (Mielczarek, 1989; Mielczarek & Orlyk, 2019; Orlyk & Kolesnichenko, 2022). Прикладом такого культурного синтезу є ольвійські «борисфени», де грецький образ річкового бога поєднується зі скіфськими атрибутами зброї. Це свідчить, що монета була не лише засобом економічного обміну, а й простором культурного перекладу (Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019; Stolba, 2020).

Двадцятим важливим елементом методології є цифровий підхід. Сучасні бази даних, електронні каталоги, цифрові зображення, GIS, 3D-моделювання та Linked Open Data відкривають нові можливості для аналізу античних монет. Вони дозволяють порівнювати велику кількість екземплярів, створювати карти поширення, шукати штемпельні зв'язки, перевіряти атрибуції та виявляти нові закономірності (Nomisma.org).

Однак цифрові інструменти не можуть замінити джерелознавчу критику. Велика кількість даних не гарантує їхньої якості. Тому цифрова нумізматика має поєднуватися з класичною атрибуцією, перевіркою походження, аналізом публікацій і критичною оцінкою контексту (Grierson, 1975; Nomisma.org).

У межах цієї магістерської роботи доцільно застосувати поєднання кількох методів. Базовими є типологічний, хронологічний, іконографічний, епіграфічний і метрологічний аналіз. Для розгляду монет як матеріальної культури необхідно залучити концепцію «біографії речей», аналіз вторинного використання та підхід *material culture studies*. Для вивчення контактів із варварським населенням важливими є топографічний, просторовий і порівняльний методи (Hodder, 2012; Kopytoff, 1986; Gillings, Hacıgüzeller & Lock, 2020).

Таке поєднання дозволяє уникнути однобічності. Якщо обмежитися лише типологією, монета залишиться предметом класифікації. Якщо розглядати тільки економіку, буде втрачено її символічне значення. Якщо аналізувати лише іконографію, можна недооцінити реальний обіг. Саме комплексний підхід дозволяє побачити монету як багатофункціональний об'єкт античного світу.

Отже, методологія дослідження матеріальної культури у контексті античної нумізматики Північного Причорномор'я має бути міждисциплінарною. Монета повинна вивчатися як річ, що мала економічну, політичну, релігійну, соціальну та культурну функції. Вона була створена в конкретній майстерні, випущена конкретною владою, циркулювала у конкретному просторі, потрапляла до різних культурних середовищ і могла змінювати своє значення протягом часу.

Саме такий підхід дає змогу розкрити головну ідею дослідження: монети грецьких міст Північного Причорномор'я були не лише грошима, а важливою складовою матеріальної культури. Через них можна вивчати економіку, владу, торгівлю, релігію, ідентичність, міжкультурні контакти та повсякденне життя античного населення регіону.

РОЗДІЛ 2

МОНЕТИ У СИСТЕМІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ГРЕЦЬКИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

2.1. Виникнення та розвиток монетного карбування

Виникнення монетного карбування у грецьких містах Північного Причорномор'я було частиною ширшого процесу становлення античної економіки, пов'язаного з Великою грецькою колонізацією, розвитком морської торгівлі, формуванням полісних громад і поступовим ускладненням товарного обміну. Монета з'явилася не як випадковий винахід, а як відповідь на практичні потреби суспільства: необхідність зручного засобу платежу, міри вартості, накопичення багатства та контролю за економічними операціями (Howgego, 1995).

Для Північного Причорномор'я ця проблема має особливе значення. Грецькі міста регіону виникали на межі двох світів: античного середземноморського та місцевого варварського, насамперед скіфського. Тому монетне карбування тут від самого початку було пов'язане не лише з внутрішнім життям полісів, а й з торгівлею з навколишнім населенням. Монета ставала посередником між різними економічними системами, культурними традиціями та формами соціальної організації (Burnett, 1991).

Поява монет у грецькому світі традиційно пов'язується з Малою Азією та Лідією VII ст. до н. е., де почали використовувати електрові грошові знаки. Звідти практика карбування швидко поширилася на іонійські міста, материкову Грецію, острови Егейського моря, а згодом і на колонії. Для грецьких апойкій монета була не лише економічним інструментом, а й знаком політичної самостійності. Поліс, який випускав власну монету, заявляв про свою здатність контролювати ринок, гарантувати вагу й якість металу, а також репрезентувати себе через власні символи (Зограф, 1951; Burnett, 1991).

У Північному Причорномор'ї процес становлення монетного обігу мав свої особливості. Тут довго співіснували різні форми грошей: протомонети, литі

бронзові предмети, срібні карбовані монети, місцеві мідні та бронзові номінали, а пізніше золоті статери й царські емісії. Така різноманітність була зумовлена неоднаковим рівнем економічного розвитку окремих центрів, дефіцитом дорогоцінних металів, активною торгівлею з варварським населенням і необхідністю обслуговувати як міський, так і прикордонний обіг (Зограф, 1951; Кропоткин, 1961; Анохин, 1989).

Найдавніші форми грошового обігу в регіоні пов'язані передусім з Ольвією та її оточенням. На початковому етапі розвитку Ольвії роль дрібних грошей, на думку багатьох дослідників, виконували так звані «стріли» та «дельфінчики», які згодом були замінені литими мідними оболами та їхніми фракціями (Карышковский, 1988; Orlyk & Kolesnichenko, 2022). «Стріли» та «дельфінчики» часто визначають як протомонети або ранні форми грошових знаків. Вони ще не були монетами у класичному розумінні, оскільки не завжди мали усталену вагу, легенду чи круглу форму. Проте вони вже виконували функцію засобу обміну й могли використовуватися у дрібних торговельних операціях. Це був перехідний етап між товарними формами грошей і розвиненою монетною системою (Карышковский, 1988; Frolova & Abramzon, 2005).

Ольвійські «дельфінчики» є одним із найцікавіших явищ античної нумізматики Північного Причорномор'я. Їх виготовляли методом лиття з міді або бронзи. Вони мали форму дельфіна, що саме по собі мало глибоке символічне значення. Дельфін був пов'язаний із морською стихією, колонізаційною пам'яттю, культом Аполлона Дельфінія та самою ідентичністю Ольвії як приморського поліса. Отже, навіть на ранньому етапі грошовий знак поєднував економічну й сакральну-символічну функції (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Не менш цікавими є «стріли». Їх форма нагадувала наконечники стріл, хоча у більшості випадків вони не були призначені для використання як зброя. Такі предмети могли мати і практичне, і символічне значення. З одного боку, вони були зручними невеликими металевими об'єктами для обміну. З іншого боку, образ стріли міг бути зрозумілим і грекам, і місцевому степовому населенню, для

якого зброя мала важливе соціальне й культурне значення (Карышковский, 1988; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Саме в Ольвії ранні форми грошового обігу особливо тісно пов'язані з дефіцитом срібла. На відміну від багатьох центрів Егейського світу, де срібло відіграло ключову роль, Ольвія змушена була активно використовувати мідь і бронзу. Це не було ознакою примітивності, а радше свідчило про адаптацію до місцевих умов. Поліс створював таку монетну систему, яка відповідала його економічним можливостям і потребам прикордонної торгівлі (Кропоткин, 1961; Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

У цьому сенсі Ольвія демонструє дуже своєрідний шлях розвитку. Її монетна справа починалася не з масового срібного карбування, а з литих бронзових форм, які обслуговували локальний і регіональний обіг. Для повсякденного ринку, дрібної торгівлі, розрахунків із місцевим населенням і внутрішніх операцій бронзові номінали були цілком придатними. Вони були дешевшими у виробництві та доступнішими для масового використання (Карышковский, 1988).

Поступово від протомонетних форм Ольвія перейшла до більш організованого литого монетного виробництва. У V-IV ст. до н. е. поширюються круглі литі мідні монети великих і дрібних номіналів. На них з'являються образи Афін, Горгони, колеса, орла на дельфіні, а також написи й монограми. Такі монети вже значно ближчі до класичної монетної системи, хоча їхня технологія залишалася литою, а не карбованою (Анохин, 1989; Frolova & Abramzon, 2005).

Важливим типом ольвійських монет є литі монети із зображенням Горгони. Горгона мала захисне, апотропеїчне значення. Її образ був поширеним у грецькій культурі й добре підходив для монетної символіки, оскільки монета постійно перебувала в русі, переходила від людини до людини й ніби переносила на собі захисний знак поліса. У Північному Причорномор'ї такий образ набував особливої сили через прикордонний характер регіону (Анохин, 1989; Stolba, 2020).

Іншим важливим центром раннього монетного карбування Північного Причорномор'я був Пантікапей. На відміну від Ольвії, Пантікапей рано почав

випускати срібні монети. Його ранні емісії зазвичай датують другою половиною VI ст. до н. е. або близько 530-х рр. до н. е. Ранні пантікапейські монети часто мали на аверсі голову лева, а на реверсі квадратне втиснення. Такий тип добре вписується в загальногрецьку архаїчну традицію (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Пантікапей мав вигідне географічне положення на Боспорі Кімерійському. Він контролював важливі торговельні маршрути між Чорним і Азовським морями, а також зв'язки зі степовими районами. Це сприяло швидкому розвитку його економіки та монетного карбування. Якщо Ольвія спиралася переважно на бронзовий локальний обіг, то Пантікапей поступово сформував потужну систему срібного й золотого карбування (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

У V-IV ст. до н. е. Пантікапей став одним із найважливіших центрів монетної справи Північного Причорномор'я. Особливо відомими є його золоті статери із головою сатира на аверсі та грифоном на реверсі. Ці монети належать до найвищих досягнень античного монетного мистецтва. Їхня поява була пов'язана з економічним піднесенням Боспорського царства, розвитком експорту зерна, накопиченням багатства та політичним посиленням боспорських правителів (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Золоті статери Пантікапея були не лише грошима. Вони були символом могутності Боспору. Сатир і грифон створювали сильний візуальний образ влади, багатства й сакрального захисту. Грифон, який у грецькій традиції асоціювався з охороною золота, був особливо доречним для монети високої вартості. У цьому випадку монетне карбування виконувало не тільки економічну, а й політичну та ідеологічну функцію (Анохін, 1986; Meadows & Shipton, 2001).

Пантікапейський приклад показує, як монета поступово перетворювалася на інструмент державної репрезентації. Якщо ранні архаїчні монети були відносно простими за оформленням, то класичні та елліністичні випуски демонструють складну систему образів, написів і політичних символів. Через монету Боспорське царство заявляло про свою стабільність, багатство та приналежність до еллінського світу (Анохін, 1986; Howgego, 1995).

Херсонес Таврійський почав власне монетне карбування пізніше, ніж Ольвія та Пантікапей. Його монети набули поширення з кінця V або IV ст. до н. е. Для херсонеського карбування характерними були власні міські символи, передусім образ богині Діви, а також виноградна лоза, колосся, риба, корабельні та морські мотиви. Ці образи відображали релігійне життя, господарську спеціалізацію й морську орієнтацію поліса (Сапрыкин, 2003).

Херсонес мав розвинену землеробську округу, тому його монети часто пов'язані з темами родючості, виноградарства та міської автономії. На відміну від Боспору, де дедалі більше посилювалася царська репрезентація, Херсонес довго зберігав виразний полісний характер монетної символіки. Власна монета тут була знаком не лише економіки, а й громадянської самостійності (Сапрыкин, 2003; Howgego, 1995).

Тіра також брала участь у розвитку античного монетного карбування Північного Причорномор'я. Її монетна система була пов'язана з положенням міста біля Дністровського лиману та торговельними контактами у західній частині регіону. Хоча масштаби її карбування поступалися Ольвії, Пантікапею чи Херсонесу, монети Тіри важливі для розуміння регіональної специфіки Північно-Західного Причорномор'я (Анохин, 1989).

На ранньому етапі розвиток монетного карбування залежав від кількох основних чинників. Перший чинник - потреби торгівлі. Грецькі поліси активно торгували зерном, рибою, худобою, вином, оливковою олією, керамікою, металевими виробами та рабами. Монета спрощувала обмін і робила його більш гнучким. Другий чинник - політична автономія. Власна монета була знаком самостійності. Третій чинник - культурна репрезентація. Через монету місто демонструвало своїх богів, символи та цінності (Finley, 1999; Howgego, 1995).

Четвертим чинником був доступ до металу. Саме він значною мірою визначав специфіку монетних систем окремих полісів. Там, де був доступ до срібла чи золота або можливість отримувати дорогоцінні метали через торгівлю, розвивалося срібне й золоте карбування. Там, де дорогоцінні метали були дефіцитними, зростала роль міді та бронзи. Ольвія є найкращим прикладом такого пристосування (Карышковский, 1988; Meadows & Shipton, 2001).

Технологічно античне монетне виробництво розвивалося від лиття до карбування. Лиття було особливо характерним для ранньої Ольвії. Для виготовлення «дельфінчиків», «стріл» і круглих литих монет використовували форми, у які заливали розплавлений метал. Така технологія дозволяла створювати масові бронзові випуски без складної системи штемפלів. Водночас вона давала менш точні форми й вагові характеристики (Карышковский, 1988; Frolova & Abramzon, 2005).

Карбування вимагало складнішої організації. Спочатку виготовляли металеву заготовку, потім її розміщували між двома штемпелями, після чого ударом молота наносили зображення. Така технологія дозволяла отримувати чіткіший рельєф, краще контролювати тип монети та створювати складніші іконографічні композиції. Саме карбування стало основою класичної античної монетної справи (Grierson, 1975).

З розвитком карбування зростала роль майстрів-граверів. Вони створювали штемплі, від якості яких залежав художній рівень монети. У Пантікапеї, Херсонесі та інших центрах Північного Причорномор'я гравери досягли високої майстерності. Це особливо видно на золотих статерах Пантікапея, де деталізація образів свідчить про надзвичайно високий рівень монетного мистецтва (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Розвиток монетного карбування також супроводжувався ускладненням номінальної системи. Спочатку використовувалися простіші форми і невелика кількість номіналів. Згодом з'являються різні фракції, дрібні бронзові монети, срібні драхми, оболі, діоболі, золоті статери. Така різноманітність відображає розвиток ринку. Для великих торговельних операцій потрібні були монети високої вартості, для повсякденного обігу - дрібні номінали (Grierson, 1975; Meadows & Shipton, 2001).

У Північному Причорномор'ї особливо важливим був саме дрібний обіг. Міське життя вимагало постійних розрахунків: купівлі продуктів, оплати ремісничих виробів, послуг, податків, портових зборів, дрібної торгівлі. Тому бронзові монети мали велике значення. В Ольвії вони фактично стали основою локальної грошової системи (Карышковский, 1988; Frolova & Abramzon, 2005).

Водночас срібло й золото залишалися важливими для міжполісної та міжнародної торгівлі. Срібні монети краще підходили для великих угод і були зрозумілішими в загальногрецькому економічному просторі. Золоті монети, особливо пантікапейські статери, виконували роль високовартісного засобу платежу й престижного символу. Отже, різні метали обслуговували різні рівні економіки (Meadows & Shipton, 2001; Анохін, 1986).

Із розвитком монетної справи змінювалася й іконографія. Архаїчні випуски часто були простими: голова тварини, геометричний знак, втиснений квадрат. У класичний період образи стають складнішими: Афіна, Горгона, Аполлон, Деметра, сатир, грифон, орел, дельфін. В елліністичний час зростає значення портретності, царських імен, династичних символів і політичної пропаганди (Stolba, 2020; Meadows & Shipton, 2001).

У цьому процесі добре видно перехід від полісної до монархічної моделі влади. У ранніх монетах головним емітентом виступає місто-громада. На монетах з'являються міські символи, скорочення назви, божества-покровителі. У Боспорському царстві з часом дедалі помітнішою стає роль царя. Монета починає говорити не тільки від імені поліса, а й від імені династії (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Розвиток монетного карбування був тісно пов'язаний із кризами. У періоди політичної нестабільності, воєн, економічного спаду або нестачі металу монетна система реагувала дуже швидко. Могла зменшуватися вага монет, погіршуватися якість сплаву, скорочуватися випуск дорогоцінних металів, збільшуватися частка бронзи. Тому монети є чутливим індикатором стану економіки (Finley, 1999; Duncan-Jones, 1994).

Для Ольвії проблема дефіциту срібла була постійною. Саме тому бронзове карбування й литі мідні форми набули такого значення. Для Боспору, навпаки, золоте карбування в період піднесення демонструвало економічну силу. Для Херсонеса монета відображала зв'язок міста з його хорою, землеробством і морською торгівлею. Кожен центр мав власну траєкторію розвитку (Карышковский, 1988; Анохін, 1986; Сапрыкин, 2003).

Виникнення та розвиток монетного карбування не можна розглядати окремо від міжкультурних контактів. Монети грецьких міст потрапляли до скіфського й іншого варварського середовища. Вони могли використовуватися як засіб обміну, престижні предмети, прикраси або амулети. Саме тому монета була не лише економічним інструментом, а й предметом культурного перекладу між греками та місцевим населенням (Mielczarek, 1989; Mielczarek & Orlyk, 2019; Orlyk, 2021).

На архаїчному етапі головним було становлення самої ідеї грошей. Ольвійські «стріли» й «дельфінчики», ранні срібні монети Пантікапея, перші локальні форми обігу демонструють пошук зручного та прийнятного засобу обміну. Це був час експериментів: різні форми, різні метали, різні технології (Карышковский, 1988; Анохін, 1986).

На класичному етапі монетне карбування стає більш стабільним. Зростає якість виробництва, формується типологія, з'являються впізнавані міські символи. Монета стає важливою частиною полісного життя. Вона обслуговує ринок, торгівлю, податки, військові витрати, накопичення багатства й політичну репрезентацію (Howgego, 1995; Meadows & Shipton, 2001).

На елліністичному етапі монета дедалі більше перетворюється на засіб ідеологічної комунікації. Зростає роль царських портретів, титулів, династичних знаків і складної символіки. У Боспорському царстві це видно особливо добре. Водночас у полісах продовжують існувати локальні бронзові серії, які обслуговують повсякденне життя населення (Фролова, 1997; Stolba, 2020).

У римський час монетне карбування Північного Причорномор'я зазнає нових змін. Міста й царства регіону дедалі більше включаються до орбіти римського політичного та економічного впливу. Монети цього часу відображають нові форми залежності, нові політичні орієнтири та зміну грошового середовища. Проте місцеві традиції не зникають миттєво. Вони продовжують існувати в іконографії, номіналах і локальному обігу (Duncan-Jones, 1994).

Особливо важливо підкреслити, що розвиток монетного карбування був нерівномірним. Не всі міста почали карбувати монети одночасно. Не всі мали однаковий доступ до металу. Не всі однаково активно використовували монету в

торгівлі з варварським населенням. Тому історія монетного карбування Північного Причорномор'я не є єдиною прямою лінією. Це радше сукупність кількох локальних історій, які взаємодіяли між собою (Кропоткин, 1961; Анохин, 1989).

Ольвія демонструє модель бронзово-мідної адаптації та активної прикордонної торгівлі. Пантікапей демонструє модель політичного й економічного піднесення з розвиненим срібним і золотим карбуванням. Херсонес демонструє модель полісного карбування, пов'язаного з громадянською автономією, культом і господарською округою. Тіра показує специфіку західнопонтійського прикордонного центру, пов'язаного з Дністровським регіоном (Карышковский, 1988; Анохин, 1986; Сапрыкин, 2003; Анохин, 1989).

Таким чином, виникнення монетного карбування у Північному Причорномор'ї було результатом взаємодії загальногрецьких традицій і місцевих умов. Греки принесли саму ідею монети, технологію її виготовлення, символічну мову та економічну практику. Але в новому середовищі ці елементи змінилися. Вони пристосувалися до дефіциту срібла, річкових шляхів, скіфського оточення, локальних культів і потреб прикордонного обміну (Finley, 1999; Howgego, 1995; Orlyk, 2021).

Монети стали одним із найкращих джерел для вивчення цього процесу. Вони дозволяють побачити, як грецькі міста формували власну економіку, як вони взаємодіяли з навколишнім населенням, як змінювалася їхня політична структура, як розвивалися технології та як матеріальна культура відображала складне життя античного прикордоння (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

2.2. Типологія та іконографія монет

Монета в досліджуваному регіоні була не лише платіжним засобом. Вона виступала знаком міської автономії, символом релігійних культів, інструментом політичної репрезентації та носієм локальної ідентичності. Саме тому аналіз типів і зображень на монетах дає змогу зрозуміти не тільки економіку Ольвії,

Пантікапея, Херсонеса чи Тіри, а й те, як ці міста уявляли себе, як вони презентували власну владу та як взаємодіяли з навколишнім варварським світом (Howgego, 1995).

Під типологією монет у нумізматиці зазвичай розуміють класифікацію за сукупністю ознак: металом, формою, технологією виготовлення, номіналом, ваговим стандартом, зображенням на аверсі й реверсі, легендою, монограмами, місцем карбування та хронологією. Для Північного Причорномор'я така класифікація особливо важлива, оскільки тут співіснували дуже різні грошові форми: протомонети, литі бронзові «дельфінчики», «стріли», круглі литі оболі та їхні фракції, карбовані срібні, мідні, бронзові й золоті монети (Burnett, 1991; Анохин, 1989).

Іконографія монет, у свою чергу, охоплює систему образів, які розміщувалися на монетах. Це зображення богів, героїв, міфологічних істот, тварин, рослин, зброї, міських емблем, річкових божеств, портретів правителів, а також різноманітних символів. Для античного світу ці образи не були випадковими. Вони виконували роль офіційної візуальної мови поліса або держави (Meadows & Shipton, 2001).

Монета була маленьким, але надзвичайно масовим носієм інформації. Її бачили не лише громадяни поліса, а й купці, найманці, ремісники, скіфська знать, мешканці хори та варварське населення степу й лісостепу. Тому зображення на монетах мали бути впізнаваними, зрозумілими та авторитетними. Через них місто демонструвало, хто гарантує вартість монети, які боги його захищають, із яким простором воно себе пов'язує і які політичні претензії має (Finley, 1999; Howgego, 1995).

Архаїчний період у Північному Причорномор'ї характеризується становленням грошового обігу та співіснуванням різних форм платіжних засобів. Найбільш своєрідною була Ольвія, де ранніми формами дрібних грошей стали литі «стріли» та «дельфінчики» (Карышковский, 1988; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Для архаїчної типології характерними були такі ознаки: нестабільність форми, переважання литої технології в Ольвії, активне використання міді та

бронзи, відсутність або мінімальна кількість написів, схематичність образів, а також тісний зв'язок грошових форм із символами міста. У цьому сенсі ранні монети Північного Причорномор'я демонструють перехід від предметних форм обміну до повноцінної монетної системи (Анохин, 1989; Карышковский, 1988).

Пантікапей у цьому процесі розвивався інакше. Його ранні монети були переважно срібними й карбувалися за грецькими традиціями. Одним із найвідоміших ранніх типів є монети з головою лева на аверсі та втисненим квадратом на реверсі. Така композиція добре вписується в архаїчну традицію грецького монетного мистецтва, де зображення тварини часто виконувало функцію міського або династичного символу (Зограф, 1951; Анохін, 1986).

Голова лева могла позначати силу, владу, захист і престиж. У ранньому Пантікапеї вона також могла мати зв'язок із малоазійськими традиціями, адже багато колоній Північного Причорномор'я підтримували тісні зв'язки з іонійським світом. На ранніх етапах іконографія монет ще була відносно простою, але саме такі прості образи ставали основою майбутньої міської символіки (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

У класичний період, переважно V-IV ст. до н. е., монетна типологія Північного Причорномор'я стає значно впорядкованішою. Зростає роль регулярного карбування, ускладнюється номінальна система, з'являються стабільні типи зображень і легенд. Монета вже не просто обслуговує ринок. Вона стає офіційним знаком поліса (Зограф, 1951; Анохин, 1989).

В Ольвії в цей час поширюються литі круглі мідні монети з образами Афін, Горгони, колеса, орла на дельфіні та іншими символами. Ці типи демонструють перехід від протомонетних форм до більш розвиненої системи міського грошового обігу. Водночас Ольвія зберігає свою особливість: через дефіцит срібла провідну роль у локальному обігу відіграють саме мідно-бронзові емісії (Карышковский, 1988; Frolova & Abramzon, 2005).

Образ Афін на ольвійських монетах мав багатозначний характер. Афіна асоціювалася з мудрістю, військовим захистом, міським порядком і громадянською організацією. Її зображення підкреслювало еллінський характер

поліса та його належність до загальногрецького культурного простору (Русяєва, 1992).

Горгона, або Горгонейон, була одним із найвиразніших образів на ольвійських монетах. Її функція була апотропеїчною, тобто захисною. У грецькій культурі голова Горгони могла відвертати зло, захищати людину, місто або предмет. Розміщення такого образу на монеті додавало їй символічної сили. Монета ставала не лише засобом обігу, а й носієм захисного знака (Анохин, 1989; Stolba, 2020).

Орел на дельфіні є ще одним важливим ольвійським мотивом. Він поєднував небесну й морську символіку. Орел традиційно асоціювався з владою, силою та божественним покровительством, а дельфін, із морем і Аполлоном. Разом ці образи створювали складний знак, який міг репрезентувати Ольвію як морський поліс із сильною сакральною традицією (Русяєва, 1992; Stolba, 2020).

У Пантікапеї класичний період ознаменувався появою надзвичайно високохудожніх монет. Найвідомішими стали золоті статери із головою сатира на аверсі та грифоном на реверсі. Ці монети часто розглядаються як шедеври античного монетного мистецтва. Вони вирізняються високою деталізацією, виразністю образів і глибоким рельєфом (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Голова сатира на пантікапейських монетах пов'язується з діонісійською символікою, виноробством і багатством Боспору. Сатир був не просто міфологічним персонажем. У контексті Боспорського царства він міг підкреслювати родючість, достаток, культову традицію та зв'язок із еллінським світом. Грифон на реверсі, у свою чергу, символізував охорону багатства, владу й сакральну силу (Анохін, 1986; Meadows & Shipton, 2001).

Пантікапейська іконографія демонструє інший тип політичної культури, ніж ольвійська. Якщо Ольвія акцентувала на річково-морських символах і локальному бронзовому обігу, то Пантікапей використовував монету як знак могутності, престижу та царського багатства. Особливо це помітно в золотому карбуванні (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Херсонес Таврійський мав власну іконографічну систему. Одним із головних образів була богиня Діва, покровителька міста. Її зображення на

монетах підкреслювало сакральну основу херсонеської громади. Поряд із нею використовувалися виноградна лоза, колосся, риба, корабельні та морські мотиви. Усі ці образи були пов'язані з господарською спеціалізацією міста: землеробством, виноградарством, рибальством і морською торгівлею (Сапрыкин, 2003).

Херсонеські монети добре демонструють зв'язок між іконографією та економічним життям поліса. Виноградна лоза вказувала на важливість виноградарства, колосся, на землеробство, морські символи, на торгівлю та портову активність. Таким чином монета фіксувала не лише релігійні уявлення, а й господарську самопрезентацію міста (Сапрыкин, 2003; Howgego, 1995).

Елліністичний період приніс нові тенденції в типології та іконографії монет Північного Причорномор'я. Після походів Александра Македонського у всьому грецькому світі посилилася роль монархічної символіки, портретів правителів, династичних знаків і політичної пропаганди. Ці процеси вплинули й на грецькі міста Північного Причорномор'я (Meadows & Shipton, 2001; Фролова, 1997).

Для Боспорського царства це був час посилення царської репрезентації. На монетах дедалі важливішими стають імена правителів, портретні риси, титули й династичні символи. Монета вже не лише позначає місто або полісну громаду. Вона репрезентує владу царя та його династію (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Це важлива зміна. У класичній полісній традиції монета часто говорила від імені міста. В елліністичному світі вона все частіше говорить від імені правителя. Такий перехід добре видно на матеріалах Боспору, де монетне карбування стає інструментом легітимації царської влади (Фролова, 1997; Howgego, 1995).

В Ольвії елліністичний період пов'язаний із розвитком бронзового карбування та появою відомих монет типу «борисфен». Ці монети мають особливе значення для теми матеріальної культури, оскільки їхня іконографія поєднує грецькі та місцеві елементи. На аверсі зображено голову річкового бога Борисфена, тобто персоніфікованого Дніпра, а на реверсі, лук у гориті та сокиру, пов'язані зі скіфським воїнським середовищем (Stolba, 2020; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

Цей тип є надзвичайно промовистим. Борисфен у грецькій традиції був не просто річкою, а божеством. Через його образ Ольвія включала місцевий географічний простір до еллінської релігійної системи. Водночас скіфська зброя на реверсі показує, що поліс свідомо звертався до символіки, зрозумілої місцевому населенню. Отже, «борисфени» є прикладом культурної гібридності (Stolba, 2020; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

Саме в таких типах монет особливо виразно проявляється специфіка Північного Причорномор'я. Тут монета не була лише копією загальногрецьких зразків. Вона пристосовувалася до місцевого середовища. Ольвія залишалася грецьким полісом, але її іконографія включала образи Дніпра, степу та скіфського світу. Це був спосіб говорити одночасно з греками й варварами (Mielczarek, 1989; Stolba, 2020).

Елліністична іконографія загалом стає більш динамічною, реалістичною та політично насиченою. Якщо в архаїчний період образи були переважно схематичними, а в класичний, ідеалізованими, то елліністична монета дедалі частіше прагне передати індивідуальність, рух, емоцію та владний статус. Особливо це помітно в портретах правителів і складних реверсних композиціях (Meadows & Shipton, 2001; Фролова, 1997).

Типологія монет Північного Причорномор'я неможлива без урахування металу. Основними металами були мідь, бронза, срібло та золото. Проте їхнє значення в різних центрах було неоднаковим. Для Ольвії особливо важливими були мідно-бронзові емісії. Для Пантікапея, срібні й золоті монети. Для Херсонеса, срібні й мідні номінали. Така різниця відображає не тільки економічні можливості, а й особливості політичного статусу та торговельних зв'язків (Карышковский, 1988; Анохін, 1986; Сапрыкин, 2003).

Мідь і бронза обслуговували насамперед локальний і дрібний обіг. Вони були зручними для щоденних розрахунків, ринкової торгівлі, оплати дрібних послуг. В Ольвії, де срібло було дефіцитним, бронзові гроші набули виняткового значення. Саме тому ольвійська типологія так сильно відрізняється від багатьох інших грецьких центрів (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Срібло було важливим для міжполісної торгівлі та великих фінансових операцій. Срібні монети мали вищий престиж і краще вписувалися в загальногрецький економічний простір. Пантікапейські срібні випуски демонструють включеність Боспору до ширших торговельних зв'язків (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Золото було металом найвищого престижу. Золоті статери Пантікапея символізували політичну силу, багатство та економічну стабільність Боспорського царства. У типологічному сенсі золоті монети становлять особливу групу, оскільки вони були не лише платіжними засобами, а й знаками влади та міжнародного авторитету (Анохін, 1986; Meadows & Shipton, 2001).

Важливим елементом типології є легенди, тобто написи на монетах. У ранній період вони могли бути відсутніми або обмежуватися кількома літерами. Поступово легенди стають складнішими. Вони могли містити назву міста, ім'я правителя, титул, ім'я магістрата або монограму (Grierson, 1975; Howgego, 1995).

Для Ольвії характерними були скорочені написи, зокрема пов'язані з назвою міста або посадовими особами. На деяких литих монетах трапляються літери й монограми, що допомагають уточнювати типи та хронологію. У випадку «борисфенів» легенди та монограми є важливим елементом офіційного контролю над емісією (Frolova & Abramzon, 2005; Stolba, 2020).

Для Пантікапея та Боспорського царства легенди поступово набувають царського характеру. Імена правителів і титули перетворюють монету на інструмент політичної пропаганди. Вона вже не просто засвідчує походження з певного міста, а підтверджує владу конкретної династії (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Епіграфічний аналіз легенд має велике значення для атрибуції. Він дозволяє відрізнити близькі типи, уточнювати хронологію, визначати емітента та політичний контекст. Але легенди мають і ширший культурний зміст. Вони робили монету офіційним документом, який засвідчував авторитет громади або правителя (Grierson, 1975; Howgego, 1995).

Іконографія монет грецьких міст Північного Причорномор'я була тісно пов'язана з ідентичністю. Кожне місто мало власні візуальні знаки, які робили

його монети впізнаваними. Ольвія використовувала дельфіна, Горгону, Афіну, орла на дельфіні, колесо, Борисфена, лук у гориті та сокиру. Ці образи пов'язували місто з морем, Дніпром, Аполлоном, захисною символікою та скіфським оточенням (Русяєва, 1992; Stolba, 2020). Пантікапей використовував лева, сатира, грифона та пізніше царські образи. Його монетна іконографія підкреслювала силу, багатство, династичну владу й політичний престиж (Анохін, 1986; Фролова, 1997). Херсонес репрезентував себе через богиню Діву, виноградну лозу, колосся, морські й аграрні мотиви. Його монети говорили про сакральну опіку, землеробство, виноградарство й громадянську автономію (Сапрыкин, 2003). Тіра, Ніконій і Керкінітида мали скромніші, але також важливі локальні емісії. Їхні монети допомагають реконструювати регіональні особливості Північно-Західного Причорномор'я, зокрема зв'язки з Дністром, локальними торговельними шляхами та сусідніми поселеннями (Анохін, 1989).

Монетні образи були не просто «картинками». Вони були знаками пам'яті. Коли громадянин бачив на монеті дельфіна, грифона або богиню Діву, він упізнавав власне місто. Коли таку монету бачив чужинець, він теж отримував повідомлення про походження, авторитет і культурну належність емітента (Howgego, 1995; Meadows & Shipton, 2001).

Типологічний аналіз повинен враховувати не лише первинний вигляд монети, а й сліди її подальшого використання. Перфорації, обрізання, згинання, сліди підвішування, механічні пошкодження або вмонтування в прикраси свідчать про зміну функції. У таких випадках монета перестає бути лише засобом платежу й переходить у сферу символічного або декоративного використання (Mielczarek, 1989).

Для Північного Причорномор'я це особливо важливо, оскільки грецькі монети часто потрапляли до варварського середовища. Там вони могли сприйматися як престижні предмети. Зображення на них, метал, походження з античного міста, усе це робило монету цінною навіть тоді, коли її грошова функція вже не була головною (Mielczarek, 1989; Mielczarek & Orlyk, 2019).

Таким чином, вторинне використання монет також є частиною типології. Можна говорити не лише про типи за зображенням чи номіналом, а й про типи

за функцією: обігові монети, скарбові монети, поховальні монети, прикраси з монет, амулети, демонетизовані екземпляри. Такий підхід особливо відповідає темі матеріальної культури (Mielczarek, 1989; Howgego, 1995).

2.3. Монета як економічний інструмент

Монета у грецьких містах Північного Причорномор'я була одним із головних інструментів економічного життя. Вона забезпечувала обмін, полегшувала торгівлю, давала змогу встановлювати ціни, накопичувати багатство, сплачувати податки, здійснювати виплати найманцям і підтримувати зв'язки між містом, хорою та навколишнім населенням. Саме через монету можна простежити, як античні поліси регіону поступово переходили від простіших форм натурального обміну до складнішої системи товарно-грошових відносин (Finley, 1999).

Для Північного Причорномор'я ця проблема має особливе значення. Грецькі міста тут існували на межі античного і варварського світів. Їхня економіка залежала не лише від внутрішнього ринку, а й від торгівлі зі скіфськими, сарматськими, фракійськими та іншими групами місцевого населення. Тому монета виступала не тільки засобом платежу в межах поліса, а й посередником у ширшій системі міжкультурного обміну (Howgego, 1995).

У найпростішому значенні монета виконувала функцію універсального еквівалента. Вона замінювала складний натуральний обмін, коли один товар треба було безпосередньо міняти на інший. Завдяки монеті з'являлася можливість порівнювати вартість різних речей: зерна, риби, вина, худоби, ремісничих виробів, кераміки, металевих предметів або послуг. Це робило торгівлю значно гнучкішою (Burnett, 1991). Важливо, що монета була зручною саме для міського середовища. Поліс потребував регулярного ринку, де щоденно здійснювалися дрібні та середні торговельні операції. На агорі купували продукти, ремісничі вироби, тканини, посуд, рибу, вино, олію. Для таких

операцій потрібна була дрібна монета. Саме вона забезпечувала повсякденний ритм міського життя (Meadows & Shipton, 2001).

У грецьких містах Північного Причорномор'я монетний обіг розвивався нерівномірно. Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тіра та інші центри мали власні особливості. В одних містах провідну роль відігравали мідно-бронзові емісії, в інших значення мали срібні або золоті випуски. Це залежало від доступу до металу, торговельної спеціалізації, політичного статусу міста, сили державної влади та характеру контактів із сусіднім населенням (Зограф, 1951; Анохин, 1989).

Особливо показовою є Ольвія. Її монетна система відзначалася активним використанням міді та бронзи. На ранньому етапі тут функціонували специфічні форми дрібних грошей, зокрема «стріли» та «дельфінчики», а згодом литі мідні оболі та їхні фракції. Такі форми були добре пристосовані до локального обігу, дрібної торгівлі та прикордонних економічних контактів (Карышковский, 1988; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Причиною такої особливості був дефіцит срібла. На відміну від багатьох центрів Егейського світу, Ольвія не мала достатньої кількості дорогоцінного металу для масового срібного карбування. Срібло було важливим ресурсом, який залежав від зовнішньої торгівлі, імпорту та політичної ситуації. Тому мідно-бронзові гроші стали практичною відповіддю на місцеві економічні умови (Кропоткин, 1961; Карышковский, 1988).

Це не означає, що бронзова монета була другорядною. Навпаки, в Ольвії вона фактично стала основою внутрішнього ринку. Бронзові номінали були зручними для щоденних розрахунків, оскільки мали невелику вартість і могли використовуватися широкими верствами населення. Вони обслуговували торгівлю між містом і хорою, розрахунки за продукти, ремісничі вироби, рибу, дрібну худобу та послуги (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Мідно-бронзові емісії також краще відповідали умовам обміну з місцевим населенням. У торгівлі зі скіфами та іншими варварськими групами монета могла поєднувати грошову, престижну і символічну функції. Вона могла бути засобом

платежу, запасом металу, прикрасою або предметом, що засвідчував контакт із грецьким світом (Mielczarek, 1989; Howgego, 1995).

Поширення ольвійських литих монет за межами Ольвійської хори є важливим доказом того, що вони не обмежувалися лише внутрішнім ринком міста. Відомі знахідки таких монет у різних регіонах сучасної України, зокрема в Середньому Подніпров'ї. Дослідження топографії цих знахідок показує, що вони могли бути пов'язані зі стабільними торговельними маршрутами, а не лише з випадковими втратами. У цьому контексті важливе значення має спільна праця автора з М. Орликом, присвячена знахідкам литих ольвійських монет VI-IV ст. до н. е. за межами Ольвійської хори (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Особливо важливу роль у поширенні монет відігравали річкові шляхи. Дніпро, Південний Буг, Дністер, Тясмин, Інгул та Інгулець були природними комунікаційними лініями, які поєднували античні міста з внутрішніми районами степу та лісостепу. Монети, як і кераміка, вино, прикраси чи металеві вироби, рухалися цими шляхами разом із купцями, посередниками та місцевою знаттю (Orlyk, 2021; Mielczarek, 1989).

Дніпро мав особливе значення як велика логістична артерія. Через нього античні товари могли проникати далеко на північ. Монетні знахідки вздовж Дніпра та його приток свідчать про інтенсивність контактів між грецькими містами й населенням внутрішніх районів. У цьому сенсі монета є не лише економічним інструментом, а й джерелом для реконструкції давніх торговельних маршрутів (Orlyk & Kolesnichenko, 2022; Orlyk, 2021).

Південний Буг був не менш важливим для Ольвії. Місто розташовувалося біля Бузького лиману, що давало йому вихід як до моря, так і до внутрішніх територій. Через систему Південного Бугу Ольвія могла підтримувати контакти з населенням Побужжя. У цьому напрямі рухалися зерно, худоба, риба, сировина, а у зворотному напрямку - грецьке вино, кераміка, ремісничі вироби та монети (Карышковский, 1988; Русаєва, 1992).

Басейн Тясмину є окремим показовим прикладом. Концентрація ольвійських монет у цьому регіоні свідчить про те, що Середнє Подніпров'я не було периферією античних контактів. Воно входило до системи стабільного

обміну між Ольвією та населенням лісостепу. У цьому випадку монета допомагає побачити економічну географію регіону краще, ніж письмові джерела (Orlyk, 2021; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Монети виконували важливу роль у торгівлі зерном. Північне Причорномор'я було одним із важливих постачальників хліба для античного світу. Зерно вироблялося як у хорах грецьких міст, так і в районах, контрольованих місцевим населенням. Торгівля зерном вимагала великих розрахунків, системи посередництва та стабільних платіжних засобів (Finley, 1999; Кропоткин, 1961).

Особливо значущою була роль Боспорського царства. Пантікапей та інші боспорські центри контролювали важливі торговельні шляхи між Чорним і Азовським морями. Боспорська економіка значною мірою спиралася на експорт зерна, риби, худоби та інших продуктів. У таких умовах монета була необхідним інструментом великих торговельних операцій (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Пантікапейське карбування істотно відрізнялося від ольвійського. Якщо Ольвія активно використовувала бронзу, то Пантікапей став відомий срібними й золотими випусками. Особливо престижними були золоті статери. Вони виконували роль не лише засобу платежу, а й індикатора економічної могутності Боспору. Їх поява свідчить про високий рівень концентрації багатства і розвиненість зовнішньої торгівлі (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Золота монета була придатною для великих платежів, дипломатичних дарів, міжнародної торгівлі й накопичення багатства. Вона не могла обслуговувати дрібний щоденний ринок так, як бронзові монети, але була важливою для операцій високої вартості. У цьому полягає відмінність між різними рівнями грошового обігу: бронза обслуговувала повсякдення, срібло та золото - великі торговельні й політичні операції (Meadows & Shipton, 2001; Анохін, 1986).

Срібні монети мали особливе значення для міжполісної торгівлі. Вони були більш універсальними, ніж локальні бронзові випуски. Срібло мало внутрішню вартість, тому його легше приймали за межами міста-емітента. Саме тому срібні

монети були важливим засобом розрахунків у ширшому грецькому економічному просторі (Burnett, 1991; Meadows & Shipton, 2001).

Бронзові монети, навпаки, часто були тісніше прив'язані до локального ринку. Їхня вартість значною мірою залежала від довіри до емітента. Це означає, що бронзова монета могла добре функціонувати там, де люди визнавали авторитет міста, яке її випустило. Однак у прикордонному середовищі Ольвії навіть бронзові монети могли поширюватися далеко за межі поліса, якщо за ними стояли сталі торговельні зв'язки (Карышковский, 1988; Orlyk & Kolesnichenko, 2022). Херсонес Таврійський також використовував монету як важливий економічний інструмент. Його карбування було пов'язане з міським ринком, морською торгівлею, виноградарством, землеробством і зв'язками з хорою. Херсонеські монети відображають специфіку міста як поліса з розвиненою землеробською округою і виходом до морських торговельних шляхів (Сапрыкин, 2003). Для Херсонеса монета була засобом інтеграції міста й хори. Хора забезпечувала місто сільськогосподарською продукцією, зокрема зерном і виноградом. Місто, у свою чергу, було центром ремесла, торгівлі, адміністрації та релігійного життя. Монета полегшувала обмін між цими частинами полісного організму (Сапрыкин, 2003; Howgego, 1995).

Тіра, розташована біля Дністровського лиману, мала власну роль у регіональній торгівлі. Її монета була пов'язана із західною частиною Північного Причорномор'я, дністровськими шляхами та контактами з фракійським і місцевим населенням. Масштаби її карбування були скромнішими, ніж в Ольвії чи Пантікапеї, але вона також виступала економічним інструментом локального й регіонального обігу (Анохин, 1989).

Монета була важливою і для податкової системи. У полісах та царствах частина платежів могла здійснюватися у грошовій формі. Це стосувалося мит, портових зборів, торговельних платежів, орендних виплат, штрафів або внесків на громадські потреби. Грошова форма спрощувала адміністрування й давала владі можливість концентрувати ресурси (Duncan-Jones, 1994; Howgego, 1995).

Особливо значними були портові збори. Міста Північного Причорномор'я жили морською торгівлею. Кораблі привозили амфори з вином та олією,

кераміку, тканини, прикраси, металеві вироби. Назад вивозили зерно, рибу, худобу, шкіри, сировину. У такому торговельному середовищі монета була необхідною для швидких і зручних розрахунків (Finley, 1999; Howgego, 1995).

Монета була пов'язана також із військовою сферою. Найманці, охорона, військові загони й союзні контингенти потребували оплати. У грецькому світі саме монетна плата була одним із важливих механізмів утримання військової сили. Для міст, які існували в умовах постійної загрози з боку сусідів або суперників, стабільне монетне карбування мало безпосереднє оборонне значення (Harl, 1996; Duncan-Jones, 1994).

У Боспорському царстві ця функція була особливо важливою. Царська влада потребувала ресурсів для утримання адміністрації, військових сил і дипломатичних контактів. Монетне карбування дозволяло централізувати платежі й підтримувати економічну єдність держави. Через монету царська влада контролювала не лише ринок, а й політичний простір (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Монета виконувала функцію накопичення багатства. Це добре видно на прикладі скарбів. Скарби могли утворюватися з різних причин: як заощадження, як торговельний капітал, як резерв на випадок небезпеки, як приховане майно в умовах війни чи нестабільності. Їхній склад дозволяє зрозуміти, які монети вважалися надійними і придатними для збереження вартості (Grierson, 1975; Burnett, 1991).

Золоті й срібні монети були особливо зручними для накопичення. Вони мали високу вартість у малому обсязі. Проте бронзові скарби також важливі. Вони свідчать про інший рівень економіки: повсякденний обіг, локальні ринки, дрібні платежі, накопичення населення середнього або нижчого майнового рівня (Grierson, 1975; Meadows & Shipton, 2001).

Ольвійські «борисфени» є добрим прикладом бронзових монет, які могли накопичуватися за межами поліса. Скарби таких монет у Середньому Подніпров'ї показують, що бронзова монета могла бути включена до ширших економічних процесів. Вона не була лише дрібним міським знаком, замкненим у

межах Ольвії. Її приймали, зберігали й використовували в регіонах, пов'язаних із торговельними шляхами (Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019; Orlyk, 2021).

Монета також була інструментом державного контролю. Право випуску монети належало полісу, царській владі або офіційним інституціям. Це право було важливим проявом суверенітету. Через монетну емісію влада контролювала метал, номінали, вагу, символіку та обсяг грошей в обігу (Howgego, 1995; Duncan-Jones, 1994).

Емісія могла приносити прибуток. Різниця між вартістю металу та номінальною вартістю монети створювала додатковий ресурс для влади. У випадку бронзової монети ця різниця могла бути особливо помітною, оскільки бронза мала нижчу внутрішню вартість, ніж срібло або золото. Проте така система вимагала довіри до емітента (Duncan-Jones, 1994; Harl, 1996).

Довіра була ключовою умовою функціонування монети. Люди приймали монету не лише тому, що вона містила певну кількість металу, а й тому, що визнавали авторитет міста чи правителя, який її випустив. Саме тому на монетах розміщували міські символи, легенди, образи богів або правителів. Економічна функція монети була нерозривно пов'язана з політичною та символічною (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Звідси впливає ще одна важлива риса: монета була гарантією. Вона засвідчувала, що певний шматок металу має визнану вартість. У цьому сенсі монета відрізнялася від простої металевої заготовки. Її знак, легенда, тип і походження робили її частиною офіційного економічного порядку (Grierson, 1975; Howgego, 1995).

Монета могла виступати і як інструмент економічної інтеграції. У межах поліса вона поєднувала місто, хору, ринок, ремесло й адміністрацію. У межах царства, як у Боспорі, вона поєднувала різні міста та території. У ширшому регіоні вона пов'язувала грецькі центри з варварським населенням. Через монету формувався спільний простір обміну (Finley, 1999; Howgego, 1995).

Однак цей простір не був однорідним. Різні монети мали різну силу обігу. Локальна бронза могла бути ефективною в межах певного регіону, але менш прийнятною далеко від емітента. Срібло та золото мали ширший потенціал обігу.

Тому економічна система Північного Причорномор'я була багаторівневою: дрібна бронза - локальний ринок; срібло - міжміська торгівля; золото - великі платежі, престиж і накопичення (Meadows & Shipton, 2001; Grierson, 1975).

Монета відображала і кризові явища. Зміни у вазі, металі, якості карбування, кількості випусків або співвідношенні номіналів можуть свідчити про економічні труднощі. Якщо місто скорочувало срібне карбування і переходило до бронзи, це могло бути наслідком дефіциту дорогоцінного металу. Якщо погіршувалася якість сплаву, це могло вказувати на фінансову напругу (Duncan-Jones, 1994; Finley, 1999).

У Північному Причорномор'ї такі процеси були пов'язані з політичною нестабільністю, війнами, зміною торговельних шляхів, кризами античного світу та посиленням зовнішнього тиску. Монета як економічне джерело дуже чутливо реагує на ці зміни. Вона дає змогу побачити те, що не завжди прямо відображено у письмових джерелах (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Важливо враховувати й сезонність торгівлі. Морські та річкові шляхи залежали від клімату, рівня води, погоди, військово-політичної безпеки. Монета полегшувала торговельні операції в таких умовах, бо дозволяла швидко здійснювати розрахунки, накопичувати ресурси й переносити вартість у компактній формі (Finley, 1999; Meadows & Shipton, 2001).

У торгівлі з варварським населенням монета могла функціонувати не так, як у самому полісі. Для грецького купця вона була платіжним засобом. Для місцевої знаті, можливо, ще й престижним предметом. Для ремісника чи посередника - зручним металевим еквівалентом. Для учасника дарообміну - знаком союзу чи контакту. Отже, економічна функція монети не виключала інших функцій, а часто поєднувалася з ними (Mielczarek, 1989; Mielczarek & Orlyk, 2019).

Це особливо важливо для теми матеріальної культури. Монета як економічний інструмент не була «чисто економічною» річчю. Вона мала образи, символи, легенди, матеріал, вагу, сліди використання. Її приймали не лише через вартість металу, а й через довіру, авторитет, звичку, культурне значення. Тому

економічна історія монети невіддільна від її соціальної та культурної історії (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Монети також допомагають реконструювати структуру ринку. Наявність великої кількості дрібних бронзових номіналів свідчить про розвинену повсякденну торгівлю. Поширення срібних монет вказує на більші операції та міжрегіональні зв'язки. Золоті монети демонструють високий рівень концентрації багатства, зовнішньоторговельну активність або політичні амбіції емітента (Grierson, 1975; Meadows & Shipton, 2001).

Через монети можна простежити й соціальну диференціацію. Заможні групи населення мали доступ до срібла й золота, могли накопичувати скарби, здійснювати великі торговельні операції. Ширші верстви користувалися переважно бронзовими монетами. Це не означає, що бронзова монета була неважливою. Навпаки, саме вона найкраще відображає повсякденну економіку (Finley, 1999; Карышковский, 1988).

У цьому контексті важливо не переоцінювати роль дорогоцінних металів. Золото й срібло часто краще зберігаються у джерелах і привертають більше уваги дослідників, але бронзова монета може бути не менш цінною для розуміння реального життя населення. Вона показує повсякденний ринок, дрібні платежі, локальну торгівлю та економічну практику широких груп (Карышковский, 1988; Grierson, 1975).

Монета була пов'язана і з ремеслом. Розвиток монетного обігу стимулював ремісниче виробництво, бо ремісник отримував можливість продавати свою продукцію не лише через натуральний обмін, а за гроші. Це спрощувало спеціалізацію праці. Гончар, коваль, ювелір, будівельник або корабельний майстер могли працювати в умовах більш гнучкого ринку (Finley, 1999; Meadows & Shipton, 2001).

Міська економіка без монети була б значно менш динамічною. Грошовий обіг дозволяв швидше перерозподіляти ресурси, купувати сировину, оплачувати працю, продавати готову продукцію. Саме тому монета є одним із показників розвитку міського господарства античного типу (Finley, 1999).

У сільській окрузі монета також мала значення, хоча її роль могла бути меншою, ніж у місті. Хора виробляла продукти для міського ринку. Частина розрахунків могла залишатися натуральною, але з розвитком торгівлі грошові платежі ставали дедалі важливішими. Особливо це стосувалося оренди землі, продажу врожаю, закупівлі ремісничих виробів і сплати податків (Сапрыкин, 2003; Finley, 1999).

Монета була важливою для зовнішньої торгівлі. Грецькі міста Північного Причорномор'я підтримували контакти з Егейським світом, Малою Азією, Балканами, причорноморськими колоніями та внутрішніми районами Східної Європи. У такій широкій мережі обміну потрібні були платіжні засоби різного рівня. Місцеві монети співіснували з привізними, а іноді витіснялися або доповнювалися ними (Mielczarek, 1989; Burnett, 1991).

Знахідки іноземних монет у регіоні можуть свідчити про торговельні контакти, рух купців, оплату найманців або накопичення престижного металу. Водночас поширення місцевих монет за межі міст показує економічний вплив самих полісів Північного Причорномор'я. Це двосторонній процес: регіон не лише приймав монету ззовні, а й сам виробляв грошові знаки, які поширювалися у сусідніх просторах (Mielczarek, 1989; Orlyk, 2021).

Важливою економічною функцією монети було ціноутворення. Там, де існує монетний обіг, легше встановити сталі ціни на товари й послуги. Це не означає, що всі ціни були фіксованими чи однаковими. Але сама наявність грошей створювала можливість порівнювати вартість різних товарів у більш узгодженій формі (Finley, 1999; Burnett, 1991).

Монета також сприяла розвитку боргових відносин. Там, де є гроші, виникає можливість позики, відсотка, застави, кредиту, відстроченого платежу. Антична економіка не була капіталістичною у сучасному розумінні, але грошові відносини значно ускладнювали соціально-економічне життя (Finley, 1999; Duncan-Jones, 1994).

Лихварство, торговельний кредит, авансування поставок, оплата найманої праці - усе це було легше здійснювати за наявності монетного обігу. Тому монета

була не просто засобом купівлі-продажу, а основою ширших фінансових практик (Finley, 1999; Duncan-Jones, 1994).

Водночас монетна економіка не повністю витіснила натуральний обмін. У Північному Причорномор'ї натуральні форми господарства продовжували існувати дуже довго, особливо у взаєминах з місцевим населенням і в сільській окрузі. Гроші й натуральний обмін співіснували. Це типово для античної економіки, де різні форми обміну могли функціонувати паралельно (Finley, 1999; Howgego, 1995).

Саме тому не слід уявляти монетизацію як миттєвий або повний процес. Поява монет не означала, що все господарське життя одразу стало грошовим. Монета поступово проникала у різні сфери економіки. Спочатку вона могла обслуговувати торгівлю, потім податки, потім зарплати, потім накопичення, потім ширші соціальні практики (Howgego, 1995; Meadows & Shipton, 2001).

Для Ольвії цей процес був особливо цікавим через поєднання протомонет, литих бронзових форм і пізніших карбованих емісій. Така еволюція показує, що грошова система формувалася поступово. Вона пристосовувалася до потреб міста, нестачі металу, характеру обміну з місцевим населенням і розвитку ринку (Карышковский, 1988; Frolova & Abramzon, 2005).

Для Боспору розвиток був іншим. Тут сильніша державна влада, експорт зерна й доступ до ресурсів сприяли появі престижних срібних і золотих випусків. Монета стала інструментом не тільки торгівлі, а й царської фінансової політики. Через неї Боспор демонстрував свою економічну й політичну вагу (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Для Херсонеса монета була пов'язана з міською автономією, землеробством, виноградарством і морською торгівлею. Його грошова система підтримувала зв'язок між містом і хорою, а також участь у ширших торговельних контактах Чорного моря (Сапрыкин, 2003).

Отже, монета як економічний інструмент виконувала у грецьких містах Північного Причорномор'я кілька головних функцій. Вона була засобом обігу, мірою вартості, засобом платежу, засобом накопичення, інструментом податкового й адміністративного контролю, засобом військових виплат,

елементом зовнішньої торгівлі та маркером економічного впливу поліса (Howgego, 1995; Grierson, 1975).

Її значення не можна зводити лише до металу. Монета працювала тому, що поєднувала матеріальну цінність, офіційний знак, довіру до емітента, усталену практику обігу й культурну впізнаваність. Саме це робило її одним із найважливіших інструментів античної економіки (Burnett, 1991; Howgego, 1995).

Для Північного Причорномор'я монета була особливо важливою ще й тому, що вона з'єднувала різні світи. Вона циркулювала між містом і хорою, між греками й скіфами, між морськими портами й річковими шляхами, між локальним ринком і міжнародною торгівлею. У цьому сенсі монета була не просто економічним предметом, а матеріальним вузлом цілої системи зв'язків (Mielczarek, 1989; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

РОЗДІЛ 3

МОНЕТИ ЯК ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНИХ І КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Монети та соціальна стратифікація

Монети грецьких міст Північного Причорномор'я є важливим джерелом для вивчення соціальної структури античного суспільства. На перший погляд, монета є передусім економічним інструментом, тобто засобом платежу, мірою вартості та засобом обігу. Проте в реальному житті вона виконувала значно ширші функції. Через монетний матеріал можна простежити рівень майнової нерівності, доступ різних груп населення до грошового обігу, способи накопичення багатства, соціальний престиж, участь у торгівлі, характер взаємин між містом і хорою, а також контакти грецького населення з варварським оточенням. У цьому сенсі монета виступає не лише предметом господарського життя, а й індикатором соціальної стратифікації, адже різні номінали, метали, типи монет і контексти їх виявлення пов'язані з різними соціальними практиками (Finley, 1999).

Соціальна стратифікація античного поліса була складною. У грецьких містах Північного Причорномор'я існували заможні землевласники, торговці, ремісники, власники майстерень, мореплавці, найманці, залежне населення, раби, а також мешканці хори, які забезпечували місто сільськогосподарською продукцією. Поряд із ними важливу роль відігравала місцева скіфська, сарматська чи фракійська знать, яка брала участь у торгівлі з грецькими центрами. Монета у цьому середовищі була розподілена нерівномірно. Для одних груп вона була звичним засобом щоденного обміну, для інших - формою накопичення багатства, для третіх - престижним предметом або символом зв'язку з античною культурою. Саме нерівномірність доступу до різних типів монет дозволяє говорити про їх зв'язок із соціальною ієрархією (Howgego, 1995).

Найпомітніше соціальна нерівність проявлялася у доступі до монет із дорогоцінних металів. Золоті й срібні монети мали високу вартість і не були звичайним засобом повсякденних дрібних розрахунків. Їх могли

використовувати у великих торговельних операціях, міжнародному обміні, дипломатичних платежах, накопиченні капіталу або виплатах військовим. Володіння такими монетами свідчило про високий рівень добробуту. Золоті статери Пантікапея, наприклад, були не лише грошима, а й символом економічної могутності Боспорського царства та престижу його еліти (Burnett, 1991; Анохін, 1986). У руках заможної верхівки дорогоцінна монета ставала формою концентрованого багатства. Її зручно було зберігати, передавати, приховувати у скарбах або використовувати в операціях високої вартості.

Іншу роль виконували мідні та бронзові монети. Вони були значно доступнішими й активно обслуговували щоденний ринок. Саме бронзові номінали найкраще відображають повсякденне життя широких верств населення. Ними могли розраховуватися за продукти, ремісничі вироби, дрібні послуги, рибу, вино, кераміку, тканини чи інші товари місцевого ринку. У цьому сенсі бронзова монета є джерелом для вивчення не стільки елітарної, скільки масової економіки (Meadows & Shipton, 2001). Особливо це стосується Ольвії, де через дефіцит срібла мідно-бронзові емісії відігравали надзвичайно важливу роль. Ранні ольвійські «дельфінчики», «стріли», литі оболі та їхні фракції були пов'язані з дрібним обігом і могли використовуватися не лише в межах поліса, а й у контактах із населенням степу та лісостепу (Карышковский, 1988).

Для соціальної стратифікації важливо, що різні монети обслуговували різні рівні економіки. Дрібні бронзові номінали були пов'язані з повсякденним ринком і ширшими верствами населення. Срібні монети частіше використовувалися у більших торговельних операціях, у міжполісних розрахунках або як засіб накопичення. Золото було найвищим рівнем грошової вартості та престижу. Така багаторівнева система обігу відображала багаторівневу структуру суспільства. Людина, яка мала доступ лише до дрібної бронзи, перебувала в іншому економічному становищі, ніж купець або землевласник, який міг накопичувати срібло чи золото. Тому метал монети сам по собі може бути соціальним маркером (Анохін, 1986; Grierson, 1975).

Археологічні контексти монетних знахідок дозволяють глибше зрозуміти цю нерівність. Монети, знайдені у житлових кварталах, ремісничих майстернях,

на агорі або в господарських приміщеннях, часто свідчать про повсякденний обіг. Натомість монети зі скарбів або багатих поховань пов'язані з накопиченням, престижем і вищими соціальними групами. Скарб не є простим набором випадково втрачених монет. Це результат свідомого відкладання вартості. Людина або група, яка могла накопичити значну кількість монет, очевидно, мала доступ до надлишкового продукту, торговельних операцій або політичної влади (Анохин, 1989; Grierson, 1975). Саме тому скарби є одним із найкращих джерел для вивчення майнового розшарування.

У грецьких містах Північного Причорномор'я скарби могли виникати з різних причин. Вони могли бути заощадженнями купця, запасом родини, резервом посадової особи, військовою касою або прихованим майном у період небезпеки. Війни, набіги, політичні конфлікти та економічні кризи часто змушували людей ховати гроші. Якщо власник не повертався за скарбом, він залишався в землі й ставав археологічним джерелом. Склад такого скарбу дозволяє зрозуміти, які монети вважалися надійними, які номінали накопичувалися, який рівень багатства міг бути сконцентрований у руках окремої особи чи групи (Фролова, 1997; Burnett, 1991).

Особливо цікавою є ситуація з бронзовими скарбами. На перший погляд, бронзова монета мала нижчу вартість, ніж золота чи срібна, тому її можна було б вважати менш показовою для соціальної стратифікації. Однак саме бронзові скарби дають змогу побачити економічну поведінку середніх і нижчих груп населення. Якщо людина накопичувала не золото, а багато бронзових монет, це свідчить про інший рівень добробуту та інший тип економічної діяльності. Такі комплекси можуть відображати дрібну торгівлю, локальний обіг, господарські заощадження або діяльність посередників на внутрішньому ринку (Mielczarek, 1989; Карышковский, 1988).

Монета була важливою і для формування соціального статусу купців. Торговці мали справу з різними видами монет, знали їхню вартість, якість металу, прийнятність у різних регіонах. Вони були однією з груп, найбільш активно залучених до грошового обігу. У портових містах Північного Причорномор'я купецтво могло накопичувати значний капітал, брати участь у морській торгівлі,

фінансувати перевезення, скуповувати зерно, вино, рибу, ремісничі вироби. Монета давала змогу таким групам діяти гнучкіше, ніж за умов натурального обміну (Finley, 1999; Howgego, 1995). Тому розвиток монетного обігу сприяв посиленню ролі тих соціальних верств, які були пов'язані з торгівлею, транспортом і фінансами.

Ремісники також були включені до монетної економіки. Гончарі, ковалі, ювеліри, теслі, будівельники, майстри з обробки кістки чи металу могли отримувати оплату за свою працю монетою. Це сприяло професіоналізації ремесла, оскільки майстер міг продавати продукцію не лише через безпосередній обмін товар на товар, а й за гроші, які потім використовував для купівлі сировини, їжі чи інших необхідних речей. Саме монетний обіг робив міське ремесло більш гнучким і спеціалізованим (Meadows & Shipton, 2001; Finley, 1999). У цьому сенсі монета впливала не лише на багатих, а й на ті групи, які жили з праці та ремесла.

Водночас не всі групи населення однаково користувалися монетою. У сільській окрузі, тобто хорі, натуральні форми обміну могли довго зберігати важливе значення. Селяни, залежне населення, дрібні виробники могли частину платежів здійснювати продуктами, працею або натуральними поставками. Однак зв'язок хори з містом поступово посилював грошові відносини. Продаж зерна, винограду, худоби, риби чи ремісничих виробів міг здійснюватися через монету. Тому монетний обіг поступово проникав і в сільське середовище, хоча його інтенсивність там, очевидно, була нижчою, ніж у міських кварталах (Русяєва, 1992; Сапрыкин, 2003).

Монети допомагають простежити також різницю між міським населенням і варварською знаттю. Для греків монета була звичним елементом полісного господарства. Для місцевого скіфського чи іншого населення вона могла мати подвійне значення. З одного боку, вона могла використовуватися в торгівлі з греками. З іншого боку, антична монета могла сприйматися як престижний предмет, знак далекого й авторитетного світу, символ зв'язку з грецькими містами. Саме тому монети, виявлені за межами полісів, особливо важливі для аналізу соціального статусу місцевої еліти (Mielczarek, 1989; Orlyk, 2021).

У варварському середовищі монети могли набувати вторинної функції. Їх могли перфоровати, носити як підвіски, вшивати в одяг або використовувати як амулети. У такому випадку монета втрачала або частково втрачала свою платіжну функцію, але набувала нової соціальної ролі. Вона ставала знаком статусу, прикрасою, оберегом або символом участі власника у ширших торговельних і культурних зв'язках (Duncan-Jones, 1994; Korytoff, 1986). Це особливо важливо для розуміння соціальної стратифікації, адже прикраса з монетою могла виділяти власника з-поміж інших членів спільноти.

Демонетизовані монети як прикраси або амулети свідчать про те, що соціальна цінність речі не завжди збігалася з її економічною вартістю. Для грецького торговця монета могла бути засобом платежу, для скіфського воїна або представника місцевої еліти - знаком престижу. Особливо це стосується монет із виразною іконографією, наприклад із Горгоною, дельфіном, орлом чи іншими символами. Зображення могло сприйматися як магічний або охоронний знак. Тому монета могла переходити з економічної сфери до сфери соціальної репрезентації (Grierson, 1975; Mielczarek, 1989).

Соціальна стратифікація проявляється і через доступ до імпортованих монет. Привізні монети, як і привізна кераміка, амфори, прикраси чи зброя, могли бути пов'язані з високим статусом. Людина, яка володіла монетами з інших грецьких центрів або монетами високої якості, демонструвала свою включеність у далекі торговельні мережі. Для варварської знаті такі предмети могли мати особливу престижну вартість, незалежно від того, чи використовувалися вони як звичайні гроші (Mielczarek, 1989; Howgego, 1995).

Монетні знахідки також дозволяють говорити про роль військових груп у соціальній структурі. Найманці, воїни, охоронці торговельних шляхів, учасники міжполісних конфліктів могли отримувати платню монетою. У грецькому світі оплата військової служби грошима була важливим явищем. Для Північного Причорномор'я, де поліси часто існували в умовах загрози, військові витрати могли бути значною частиною фінансового життя. Монета тут виступала не лише засобом торгівлі, а й інструментом утримання сили, яка захищала місто або забезпечувала політичні інтереси правителя (Harl, 1996; Duncan-Jones, 1994).

У Боспорському царстві соціальна стратифікація особливо добре простежується через поєднання полісної та царської економіки. Монетне карбування Боспору було пов'язане з централізацією влади, контролем над експортом зерна, накопиченням ресурсів і формуванням правлячої еліти. Золоті й срібні випуски Пантікапея демонструють високий рівень багатства, доступний верхівці царства. Такі монети могли використовуватися у великих торговельних операціях, дипломатичних контактах або як засіб виплати військовим і чиновникам (Анохін, 1986; Фролова, 1997). У цьому випадку монета прямо пов'язана з владною ієрархією.

Херсонес дає інший приклад. Його монетний обіг був тісно пов'язаний із полісною громадою, хорою, землеробством і виноградарством. Тут монета могла відображати не лише майнову нерівність, а й зв'язок громадянського статусу з участю у господарському житті поліса. Землевласники, які контролювали ділянки хори, мали кращі можливості для участі в ринку, накопичення багатства й політичного впливу. Монети Херсонеса з аграрними й сакральними мотивами добре демонструють цей зв'язок між економікою, громадою та статусом (Сапрыкин, 2003; Howgego, 1995).

В Ольвії соціальна стратифікація мала власну специфіку через активне бронзове карбування. Тут важливо не тільки те, хто мав доступ до срібла чи золота, а й те, як бронзова монета організовувала повсякденний ринок. Ольвійська економіка була значною мірою зорієнтована на локальні й регіональні операції. Бронзові монети могли обслуговувати широкі верстви населення, але водночас їх масове використання створювало умови для розвитку міської торгівлі, ремесла та соціальної мобільності. Людина, яка активно брала участь у дрібній торгівлі, могла накопичувати капітал поступово, навіть якщо не належала до спадкової еліти (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Монета була інструментом соціальної мобільності. В умовах розвитку торгівлі та ремесла багатство не обов'язково залежало лише від походження. Купець, посередник, власник майстерні або успішний ремісник міг накопичити ресурси через участь у ринку. Це не означає повної рівності, але свідчить про зростання ролі економічного чинника у визначенні соціального статусу.

Грошовий обіг робив соціальну структуру більш динамічною, хоча водночас міг і поглиблювати нерівність (Finley, 1999; Appadurai, 1986).

Монети також пов'язані з поняттям громадянського статусу. У грецькому полісі повноправні громадяни мали політичні права, могли брати участь у народних зборах, володіти землею, виконувати військові та релігійні обов'язки. Монета як офіційний випуск громади була знаком політичної організації. Користування монетою не робило людину громадянином, але сама монета репрезентувала громадянську спільноту, її владу та економічний порядок (Howgego, 1995; Burnett, 1991). Тому монета була також матеріальним знаком полісної ідентичності, до якої різні групи населення мали різний ступінь доступу.

Раби й залежне населення перебували в іншому становищі. Вони могли контактувати з монетами в господарському житті, але навряд чи мали такий самий доступ до накопичення, як вільні громадяни чи купці. У містах, де існувала наймана праця, залежні або напівзалежні особи могли отримувати оплату, виконувати доручення, брати участь у дрібних операціях. Проте їхня економічна автономія була обмеженою. Монета в цьому випадку відображає не лише участь у ринку, а й межі соціальної свободи (Finley, 1999).

Жінки також могли бути учасницями монетної економіки, хоча письмові джерела й археологічні матеріали не завжди дозволяють простежити це прямо. У повсякденному господарстві жінки могли здійснювати дрібні покупки, управляти домашніми ресурсами, зберігати прикраси чи монети як частину родинного майна. Особливе значення мають монети, перетворені на прикраси. У таких випадках вони могли бути пов'язані з жіночим костюмом, демонстрацією статусу родини або сакральними практиками (Kopytoff, 1986; Mielczarek, 1989).

Монети в похованнях є окремим важливим джерелом для соціальної стратифікації. Поховальний контекст може відображати не лише багатство померлого, а й уявлення спільноти про його статус. Монета в могилі могла бути платою Харону, символом шляху в потойбіччя, прикрасою, амулетом або знаком престижу. Якщо у похованні міститься дорогоцінна монета або набір монет, це може вказувати на високий соціальний статус. Якщо ж монета дрібна й бронзова,

її значення могло бути радше ритуальним, ніж економічним (Grierson, 1975; Kopytoff, 1986).

Однак поховальні матеріали слід інтерпретувати обережно. Багате поховання не завжди прямо відображає реальне багатство людини за життя. Воно може відображати статус родини, ритуальну традицію або бажання спільноти показати певну ідентичність померлого. Проте монети у похованнях усе одно є важливими, бо вони демонструють, що грошові знаки були включені в символічні практики суспільства (Appadurai, 1986; Kopytoff, 1986).

Соціальна стратифікація проявляється також у географії монетних знахідок. Якщо певні типи монет концентруються у міських центрах, це може свідчити про їх зв'язок із ринком, адміністрацією, портом або ремеслом. Якщо вони трапляються у сільській окрузі, це говорить про монетизацію аграрного середовища. Якщо монети знаходять у варварських поселеннях чи біля торговельних шляхів, це свідчить про участь місцевого населення в обміні з греками (Orlyk & Kolesnichenko, 2022; Orlyk, 2021). Саме тому топографія монетних знахідок є важливим методом вивчення соціальної історії.

Річкові маршрути, зокрема Дніпро, Південний Буг і Тясмин, мали важливе значення для руху монет і соціальних контактів. Торгівля вздовж цих шляхів вимагала посередників, перевізників, охорони, місцевих партнерів і пунктів обміну. Кожна з цих груп могла мати різний статус і різний доступ до монет. Тому поширення монет уздовж річкових систем свідчить не лише про економіку, а й про соціальну організацію простору (Orlyk, 2021; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Монети могли бути також показником політичної лояльності або залежності. У царських державах, зокрема в Боспорському царстві, поширення монет правителя означало включення певної території до його економічної та політичної системи. Люди, які користувалися такими монетами, фактично визнавали економічний авторитет емітента. Це не завжди означало пряму політичну покору, але створювало простір впливу. Таким чином монета могла бути інструментом не лише соціальної, а й політичної стратифікації (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Водночас у грецьких полісах монетна система могла бути пов'язана з громадськими інституціями. Випуск монети передбачав контроль за металом, вагою, типом, легендою. За цим стояли посадові особи, магістрати, майстерні, органи влади. Ті, хто контролював емісію, мали значний вплив на економічне життя. Тому монетне карбування саме по собі було сферою влади й привілею (Howgego, 1995; Grierson, 1975).

Іконографія монет також відображала соціальну ієрархію. Образи богів, героїв, правителів, міських символів і військових атрибутів формували офіційну картину світу. На монетах рідко зображували простих ремісників чи селян. Натомість там були божества-покровителі, царі, міські емблеми, символи сили та багатства. Це означає, що монета трансливала уявлення еліти про порядок, владу й престиж (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Проте користувачами монет були не лише еліти. Саме в цьому полягає цікава суперечність. Монета могла нести офіційну ідеологію, але щоденно переходила через руки людей різного статусу. Ремісник, торговець, найманець, селянин, раб, варварський посередник - усі вони могли бачити й використовувати одні й ті самі образи. Тому монета була масовим засобом поширення елітарної символіки (Howgego, 1995; Meadows & Shipton, 2001).

Соціальна роль монети змінювалася в умовах кризи. Коли погіршувалася якість металу, зменшувалася вага монет, скорочувався випуск срібла або золота, це впливало на всі групи населення, але не однаково. Заможні могли зберігати багатство у дорогоцінному металі, прикрасах, землі чи товарах. Бідніші верстви сильніше залежали від дрібної монети та цін на повсякденні продукти. Тому монетні кризи могли поглиблювати соціальну нерівність (Duncan-Jones, 1994; Finley, 1999).

В Ольвії, де бронзова монета відігравала ключову роль, зміни в її якості чи кількості могли прямо впливати на повсякденний ринок. Якщо дрібної монети бракувало, це ускладнювало щоденні розрахунки. Якщо її випуск збільшувався без належної довіри, це могло знижувати купівельну спроможність. Тому грошова система була важливою частиною соціальної стабільності поліса (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Монета також пов'язана з престижним споживанням. Заможні верстви могли демонструвати багатство через володіння рідкісними монетами, золотими статерами, прикрасами з монет або імпортними грошовими знаками. У варварському середовищі така демонстрація могла бути ще виразнішою, бо антична монета мала статус чужоземного й престижного предмета. Вона могла бути включена до системи дарів, союзів, шлюбних обмінів або поховальних ритуалів (Mielczarek, 1989; Appadurai, 1986).

У цьому контексті монета наближається до ювелірного виробу. Особливо тоді, коли її демонетизували, пробивали чи перетворювали на підвіску. Економічна вартість при цьому не зникала повністю, але поступалася місцем символічній. Монета на тілі або в костюмі працювала як знак, видимий для інших. Вона показувала, що власник має доступ до античного товару, до металу, до торговельних контактів, до престижної речі. Отже, монета ставала інструментом соціальної репрезентації (Kopytoff, 1986; Mielczarek, 1989).

Соціальна стратифікація простежується і через різну тривалість використання монет. Деякі монети швидко виходили з обігу, інші могли циркулювати десятиліттями, переходити з одного середовища в інше, потрапляти до скарбів або прикрас. Довге життя монети означало, що вона могла змінювати власників різного статусу. Її «біографія» могла починатися в монетній майстерні поліса, продовжуватися на ринку, потім у руках купця, далі в скіфському поселенні, а завершитися в похованні або скарбі (Kopytoff, 1986; Appadurai, 1986).

Саме тому монету варто розглядати як рухомий соціальний об'єкт. Вона не належала назавжди одній групі. Вона переходила між соціальними рівнями. Проте спосіб її використання на кожному рівні міг бути різним. У руках магістрата вона була частиною емісійної політики, у руках купця - капіталом, у руках ремісника - оплатою, у руках місцевого вождя - знаком престижу, у похованні - ритуальним предметом (Kopytoff, 1986; Howgego, 1995).

3.2. Міжкультурні контакти

Монети грецьких міст Північного Причорномор'я є одним із найважливіших джерел для дослідження міжкультурних контактів античної доби. Їхнє значення полягає не лише в тому, що вони обслуговували торгівлю між грецькими полісами та місцевим населенням. Монети були рухомими предметами, які переносили із собою символи, образи, написи, уявлення про владу, релігію, престиж і належність до античного світу. Через них можна простежити, як Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тіра та інші центри взаємодіяли зі скіфами, сарматами, фракійцями та населенням лісостепової зони. У цьому сенсі монета була не просто засобом платежу, а матеріальним посередником між різними культурними середовищами (Finley, 1999; Howgego, 1995).

Північне Причорномор'я від самого початку було контактною зоною. Грецькі колонії виникали не в порожньому просторі, а на територіях, де вже існували місцеві племінні об'єднання, торговельні маршрути, сакральні ландшафти й власні форми соціальної організації. Греки приносили сюди полісну модель життя, писемність, монетну систему, ремесла, середземноморські товари й культові практики. Місцеве населення, у свою чергу, забезпечувало доступ до зерна, худоби, риби, шкір, рабів, сировини та контролювало шляхи вглиб степу й лісостепу. Тому контакти між греками та варварським світом були не випадковими, а системними (Howgego, 1995; Appadurai, 1986).

Особливу роль у цих контактах відігравала Ольвія. Її розташування біля Бузького лиману забезпечувало вихід до Чорного моря, Південного Бугу, Дніпра та внутрішніх районів сучасної України. Ольвія була не лише містом-портом, а й важливим вузлом обміну між античним і скіфським світами. Через неї до степу та лісостепу потрапляли грецьке вино, кераміка, прикраси, металеві вироби, амфори, а також монети. У зворотному напрямку рухалися зерно, худоба, риба, продукти тваринництва, сировина та інші товари (Карышковский, 1988; Русаева, 1992).

Монетні знахідки за межами Ольвійської хори показують, що контакти між греками та місцевим населенням не обмежувалися натуральним обміном. У

сучасних дослідженнях звертається увага на поширення ольвійських литих монет далеко за межами самого поліса (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Особливо показовим є басейн річки Тясмин. Тясминський регіон був важливим тому, що він поєднував степову та лісостепову зони. Через нього могли проходити маршрути, які вели від Ольвії та Нижнього Побужжя до Середнього Подніпров'я. У цьому просторі монета виступала знаком економічного контакту. Але її значення не обмежувалося оплатою товарів. Для місцевого населення грецька монета могла бути престижним предметом, знаком участі у далекій торгівлі або матеріальним свідченням зв'язку з античним світом (Orlyk, 2021; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Південний Буг також мав велике значення для міжкультурної взаємодії. Ольвія контролювала вихід до Бузького лиману й могла підтримувати контакти з населенням Побужжя. Через річкові маршрути здійснювався не тільки рух товарів, а й поширення культурних впливів. Разом із монетами рухалися амфори, грецька кераміка, прикраси, зброя, технології та художні образи. Саме тому річкові системи слід розглядати не лише як економічні шляхи, а як канали культурної комунікації (Русяєва, 1992; Mielczarek, 1989).

Важливо, що грецькі монети у варварському середовищі могли змінювати свою функцію. У межах поліса вони були офіційними грошовими знаками, гарантованими міською владою. За межами поліса вони могли зберігати платіжну функцію, але водночас набували престижного або сакрального значення. Частина монет могла використовуватися як прикраси, підвіски, амулети або елементи костюма. У такому випадку монета переставала бути лише економічним інструментом і ставала частиною локальної матеріальної культури (Mielczarek, 1989; Kopytoff, 1986).

Це особливо важливо для розуміння характеру еллінського впливу. Поширення грецьких монет не означало простого й одностороннього «перенесення» грецької культури на місцеве населення. Варварські спільноти могли сприймати античні речі вибірково й надавати їм власного значення. Грецька монета могла бути включена в місцеву систему престижу, ритуалу або соціальної

репрезентації. Отже, міжкультурний контакт був не механічним копіюванням, а процесом адаптації та переосмислення (Appadurai, 1986; Korytoff, 1986).

Іконографія монет відігравала у цьому процесі особливу роль. Образи дельфіна, Горгони, Афіни, орла на дельфіні, Борисфена, грифона чи сатира поширювалися разом із монетами далеко за межі грецьких міст. Для греків ці образи були частиною релігійної, політичної та міської символіки. Для місцевого населення вони могли сприйматися як знаки престижу, сили, захисту або зв'язку з античним світом (Burnett, 1991; Stolba, 2020).

Ольвійські «дельфінчики» є дуже раннім прикладом такої комунікації. Дельфін був грецьким морським і сакральним символом, пов'язаним із Аполлоном Дельфінієм. Але у степовому й лісостеповому середовищі такий предмет міг сприйматися також як незвичний металевий знак, цінний через своє походження та форму. Якщо «дельфінчики» накопичувалися у певних регіонах, це означає, що місцеве населення не просто випадково отримувало ці речі, а включало їх у власні практики обміну (Зограф, 1951; Карышковский, 1988; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Монети із Горгоною також цікаві з погляду міжкультурних контактів. У грецькій традиції Горгона мала захисну функцію. Її зображення повинно було відвертати зло. Коли такі монети потрапляли за межі Ольвії, образ Горгони міг набувати нового змісту. Він міг залишатися впізнаваним грецьким символом, але водночас сприйматися місцевим населенням як сильний магічний знак. Так монета ставала не лише грошима, а й носієм сакральної сили (Анохин, 1989; Stolba, 2020).

Окреме місце у міжкультурних контактах посідають ольвійські «борисфени». Ці бронзові монети поєднують грецьку й місцеву символіку особливо виразно. На одному боці зображувався річковий бог Борисфен, тобто персоніфікований Дніпро. На іншому боці розміщувалися лук у гориті та сокира, які асоціюються зі скіфським воїнським середовищем. Це поєднання показує, що Ольвія осмислювала місцевий простір через грецьку релігійну мову, але водночас включала до своєї офіційної символіки образи, зрозумілі степовому населенню (Stolba, 2020; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019). «Борисфени» можна розглядати

як приклад культурної гібридності. Вони показують, що Ольвія була не ізольованим грецьким містом, а полісом прикордоння. Її ідентичність формувалася на перетині еллінської традиції, річкового простору Дніпра та контактів зі скіфським світом. Саме тому монета тут ставала засобом не лише економічного обміну, а й культурного перекладу. Вона говорила мовою, зрозумілою і грекам, і варварському оточенню (Stolba, 2020; Mielczarek & Orlyk, 2019).

Знахідки «борисфенів» у Середньому Подніпров'ї підтверджують, що ці монети активно виходили за межі Ольвії. Відомі скарби та окремі знахідки таких монет у Черкаській і Київській областях. Це свідчить, що бронзові ольвійські емісії були включені до ширшої системи обміну. У цьому випадку монета стала маркером не лише грошового обігу, а й сталих контактів між Ольвією та населенням внутрішніх районів України (Mielczarek & Orlyk, 2019; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

Важливим свідченням глибини міжкультурних і політичних контактів є монети Ольвії з іменем скіфського царя Скілура. Їх поява демонструє ситуацію, коли грецький поліс не лише торгував із варварським оточенням, а й опинився у сфері політичного впливу Пізньоскіфського царства. За даними «Енциклопедії історії України», у II ст. до н. е. держава Скілура охоплювала пониззя Південного Бугу й Дніпра та степовий Крим, набула значної сили й контролювала Ольвію, де карбувалася монета з його іменем. Це означає, що скіфська влада змогла вплинути на один із головних грецьких центрів Північно-Західного Причорномор'я не лише військово чи політично, а й через саму систему монетної емісії (Скілур, 2012).

Монета з іменем Скілура є дуже показовою саме для теми міжкультурних контактів. У ній поєдналися грецька монетна традиція, грецька мова напису та політичне ім'я скіфського правителя. Тобто форма залишалася античною, полісною, але зміст уже відображав нову політичну реальність. Ольвія у цьому випадку виступала не лише як самостійний грецький емітент, а як місто, змушене враховувати владу скіфського царя. Така монета є матеріальним доказом того, що

взаємодія греків і скіфів могла переходити від торгівлі та культурних запозичень до прямої політичної залежності (Скілур, 2012; Howgego, 1995).

Пантікапей і Боспорське царство демонструють інший тип міжкультурної взаємодії. Боспор був багатонаціональним і багатокультурним утворенням, де грецькі міста співіснували з місцевими племенами, а царська влада змушена була враховувати інтереси різних груп населення. Монети Пантікапея, особливо золоті статери із сатиром і грифоном, відображали еллінську художню традицію, але водночас були інструментом політичної інтеграції різних територій Боспору (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Грифон на боспорських монетах міг бути зрозумілим у різних культурних середовищах. У грецькій традиції він був охоронцем багатств і сакральною істотою. У степовому світі образи фантастичних тварин також мали значення в мистецтві та символіці. Тому боспорська монета могла функціонувати як візуальний код, прийнятний для різних груп населення. Це робило її ефективним інструментом влади й обміну (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Херсонес Таврійський мав власну модель контактів. Його взаємодія з місцевим населенням Криму, таврами, скіфами та пізніше сарматськими групами також відображалася через монетний матеріал. Херсонеські монети з богинею Дівою, виноградною лозою, колоссям і морськими символами репрезентували полісну ідентичність, але водночас були включені до регіонального обігу. Через них місто демонструвало свою сакральну й господарську специфіку (Сапрыкин, 2003).

Тіра та Ніконій також були частиною системи міжкультурних контактів Північно-Західного Причорномор'я. Їхнє розташування біля Дністровського лиману забезпечувало контакти з населенням Подністров'я, фракійським світом та іншими грецькими центрами. Монетні знахідки цього регіону показують, що західна частина Північного Причорномор'я мала власну систему зв'язків, яка не зводилася лише до Ольвії чи Боспору (Meadows & Shipton, 2001; Анохин, 1989).

Монети були важливим свідченням не лише мирної торгівлі, а й політичних контактів. Вони могли використовуватися у виплатах союзникам, найманцям, місцевим вождям або як дипломатичні дари. У прикордонному середовищі

економіка й політика були тісно пов'язані. Купецький обмін вимагав безпеки шляхів, домовленостей із місцевою знаттю та контролю над переправами. Монета в такій ситуації могла бути засобом підтримання політичних відносин (Kopytoff, 1986; Howgego, 1995).

Не слід забувати й про конфлікти. Війни, набіги, зміна влади, боротьба за контроль над торговельними шляхами впливали на рух монет. Скарби часто ховалися саме в періоди небезпеки. Тому монетні комплекси можуть свідчити не тільки про торгівлю, а й про нестабільність. Там, де виявлено скарб, міг існувати страх перед нападом, політична криза або зміна контролю над територією (Grierson, 1975; Burnett, 1991).

Міжкультурні контакти через монети мали й соціальний вимір. Найактивнішими учасниками такого обміну були купці, посередники, місцева знать, воїни, ремісники й мешканці прикордонних поселень. Саме ці групи найчастіше контактували з чужими товарами й грошима. Для скіфської знаті античні монети могли бути символами високого статусу. Для грецьких купців вони були засобом платежу. Для ремісників - матеріалом або оплатою. Для воїнів - платнею чи трофеєм (Finley, 1999; Howgego, 1995).

У цьому сенсі монета була предметом із багатьма значеннями. Вона могла бути грошима, прикрасою, амулетом, трофеєм, даром, знаком союзу або частиною скарбу. Її значення залежало від того, у чиїх руках вона опинялася. Саме тому монети так добре підходять для дослідження міжкультурних контактів: вони показують не лише напрямки торгівлі, а й способи перетворення речей у різних культурних середовищах (Kopytoff, 1986; Appadurai, 1986).

Важливим є також питання довіри. Щоб монета функціонувала поза межами поліса, її повинні були впізнавати й приймати. Це означає, що між грецькими містами й місцевим населенням існувала певна сталість контактів. Люди знали, що ольвійські чи боспорські монети мають певну вартість, походження і можуть бути використані в обміні. Без такої довіри монета не могла б виходити далеко за межі міського ринку (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Таким чином, поширення монет у степу й лісостепу свідчить про розвиток не тільки торгівлі, а й соціальної пам'яті обміну. Місцеві спільноти могли знати,

які монети приймаються греками, які з них цінніші, які мають престижне значення. Це створювало спільний простір практичних знань, у якому грецькі та місцеві учасники торгівлі могли взаємодіяти (Howgego, 1995; Mielczarek, 1989).

Монетна іконографія також могла впливати на культурне сприйняття. Грецькі образи богів, тварин і міських символів поширювалися серед населення, яке не обов'язково знало всі міфологічні значення цих образів. Проте самі зображення могли запам'ятовуватися, наслідуватися або переосмислюватися. У цьому сенсі монета була одним із каналів візуального впливу античної культури (Burnett, 1991; Stolba, 2020).

Разом із тим вплив був не одностороннім. Грецькі міста також запозичували або адаптували місцеві образи. Найкращий приклад - «борисфени» з луком у гориті та сокирою. Це показує, що Ольвія не лише поширювала грецькі символи, а й включала місцеву скіфську символіку у власну офіційну монетну мову. Такий процес можна назвати культурним діалогом, а не просто еллінізацією (Stolba, 2020; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

Міжкультурні контакти проявлялися і в самій економічній поведінці. Грецькі поліси були зацікавлені у зерні, худобі, сировині та безпеці торговельних шляхів. Місцеве населення було зацікавлене в грецьких товарах, вині, прикрасах, зброї, посуді, тканинах і престижних предметах. Монета допомагала зробити цей обмін більш регулярним. Вона зменшувала залежність від прямого натурального обміну й давала можливість накопичувати вартість для майбутніх операцій (Finley, 1999; Meadows & Shipton, 2001).

На цьому тлі важливо оцінити роль монетних знахідок як джерела. Письмові джерела про контакти греків і варварів обмежені й часто написані з грецької точки зору. Монети ж дають матеріальні докази. Їх можна локалізувати, картографувати, порівнювати за типами, датами й номіналами. Вони дозволяють побачити реальну географію контактів, а не лише літературні уявлення античних авторів (Grierson, 1975; Orlyk, 2021).

Особливо цінними є поєднання монет із іншими археологічними матеріалами. Якщо в одному регіоні знаходять грецькі монети, амфори, кераміку, прикраси й залишки поселень, це дає змогу говорити про комплексний характер

контактів. Монета в такому випадку є частиною ширшого матеріального комплексу, який свідчить про сталість економічних і культурних зв'язків (Grierson, 1975; Mielczarek, 1989).

Проте використання монетних знахідок потребує обережності. Частина матеріалу походить із випадкових знахідок або приватних повідомлень. Не завжди відомий точний археологічний контекст. Тому для реконструкції міжкультурних контактів важливо враховувати ступінь надійності джерела, місце знахідки, публікацію, тип монети, її датування та можливі шляхи потрапляння у регіон (Grierson, 1975; Mielczarek, 1989).

Попри ці проблеми, загальна картина є достатньо виразною. Монети грецьких міст Північного Причорномор'я активно виходили за межі полісів, особливо в напрямку річкових шляхів. Вони брали участь у торгівлі, накопичувалися, переосмислювалися й інколи демонетизувалися. Через них античний світ був присутній у степу та лісостепу не лише як джерело товарів, а як система образів, цінностей і соціального престижу (Mielczarek, 1989; Orlyk & Kolesnichenko, 2022; Orlyk, 2021).

3.3. Монети як елемент ідентичності

Монети грецьких міст Північного Причорномор'я були не лише засобом обігу, а й важливим інструментом самопрезентації античної громади. Вони показували, ким вважав себе поліс, яких богів шанував, які політичні претензії мав, із яким простором себе ототожнював і як хотів виглядати перед сусідами. У цьому сенсі монета була не просто економічним предметом, а своєрідним «паспортом» міста, маленьким металевим знаком його культурної пам'яті, політичного статусу та місця у світі (Howgego, 1995).

Особливість монети як джерела полягає в тому, що вона поєднувала масовість і офіційність. На відміну від храмового напису чи статуї, монета постійно переходила з рук у руки. Її бачили купці, ремісники, воїни, землероби, мешканці хори, варварське населення степу та лісостепу. Тому образи на монетах не були випадковими. Вони створювалися як зрозумілі знаки, що мали

нагадувати про походження монети, авторитет емітента та культурну належність громади (Burnett, 1991).

Для античного поліса право на карбування монети було ознакою автономії. Якщо місто випускало власну монету, воно заявляло про себе як про самостійного учасника політичного й економічного життя. Саме тому назва міста, монограми, локальні символи та зображення богів на монетах виконували функцію офіційної репрезентації. Монета ніби говорила: це гроші конкретної громади, за ними стоїть її влада, її традиція, її культова система (Meadows & Shipton, 2001).

У Північному Причорномор'ї така функція була особливо важливою. Грецькі поліси існували не в ізольованому еллінському середовищі, а на межі античного та варварського світів. Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тіра, Ніконій та інші центри були одночасно частиною грецької цивілізації й учасниками постійної взаємодії зі скіфами, сарматами, фракійцями та іншими групами населення. Тому монетна іконографія тут мала подвійний характер: вона зберігала загальногрецькі образи, але водночас пристосовувалася до місцевого культурного середовища (Finley, 1999).

Одним із найпоказовіших прикладів є Ольвія. Уже ранні ольвійські «дельфінчики» демонструють складний зв'язок між економікою, культом і міською ідентичністю. Дельфін був не просто зручним знаком. Він був пов'язаний із морським простором, колонізаційною традицією та культом Аполлона Дельфінія. Для мешканців Ольвії такий образ підкреслював їхню належність до еллінського світу, але одночасно вказував на специфічне життя поліса біля лиману, на кордоні моря, степу й річкових шляхів (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Ольвійські литі монети VI-IV ст. до н. е. є особливо важливими для розуміння ідентичності міста. У спільній праці автора цієї роботи з М. Орликом звернуто увагу, що ці монети масово трапляються за межами Ольвійської хори. У каталозі проаналізовано 92 знахідки литих ольвійських монет, що дозволяє говорити не про випадкове потрапляння, а про реальну участь цих монет у

торговельних і культурних контактах із населенням степу та лісостепу (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Це має прямий зв'язок із проблемою ідентичності. Монети, які виходили за межі міста, переносили ольвійські символи у варварське середовище. Дельфін, Горгона, орел на дельфіні, колесо, легенди й монограми ставали впізнаваними знаками Ольвії далеко від узбережжя. Тобто монета працювала як носій культурної присутності поліса. Вона позначала не лише товарну вартість, а й походження, довіру, авторитет і зв'язок із грецькою міською культурою (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Така концентрація важлива не тільки для реконструкції торговельних маршрутів. Вона показує, що символи Ольвії були включені у життя населення лісостепової зони. Місцеві скіфські групи могли використовувати ці монети як засіб обміну, як запас для майбутньої торгівлі або як престижні предмети. Отже, монета ставала предметом на межі двох культур: для греків вона була знаком поліса, для місцевого населення могла бути знаком контакту з престижним античним світом (Mielczarek, 1989).

Не менш важливою була іконографія монет із Горгоною. Образ Горгони мав потужне апотропеїчне значення, тобто сприймався як захисний знак. В античній культурі Горгона могла відвертати зло, охороняти простір і людину. Коли такий образ потрапляв на монету, економічний предмет отримував додатковий символічний зміст. У Північному Причорномор'ї це було особливо доречно, адже монета циркулювала в пограничному середовищі, де економічна взаємодія поєднувалася з політичною нестабільністю та культурною напругою (Анохин, 1989; Stolba, 2020).

Поширення монет із Горгоною також має просторовий вимір. У спільній праці автора з М. Орликом показано, що знахідки ольвійських монет 440-380 рр. до н. е. з образом Горгони тяжіють до Дніпра та його приток. Автори прямо вказують на значення Дніпра як важливої логістичної артерії у торгівлі греків із варварськими племенами на північ від поліса (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Цей факт дозволяє трактувати монету як маркер не лише міської, а й просторової ідентичності. Ольвія була пов'язана не тільки з морем, а й з

річковими шляхами. Її економічна й культурна зона впливу простягалася через Дніпро, Південний Буг, Тясмин та інші комунікаційні лінії. Монети фіксують цю невидиму мережу контактів краще, ніж більшість письмових джерел (Orlyk, 2021; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Особливе місце у формуванні ольвійської ідентичності посідають монети типу «борисфен». Це одна з найвідоміших серій бронзового карбування Ольвії. У сучасній літературі її часто розглядають як приклад того, як монета може бути не лише платіжним засобом, а й засобом комунікації та навіть «маркетингу» міського образу (Stolba, 2020). Дослідники *Corpus Nummorum* описують типовий «борисфен» як монету з головою річкового бога Борисфена на аверсі та скіфським луком у гориті й сокирою на реверсі. На реверсі також розміщувалася назва міста або її скорочення, а також монограми відповідальних посадовців (*The Olbian Borysthenes Coins, Corpus Nummorum*).

Образ Борисфена, тобто персоніфікованого Дніпра, був надзвичайно промовистим. Греки осмислювали річку через власну релігійну мову, перетворюючи її на божество. Але сама річка була не абстрактним символом. Вона була реальною артерією життя, торгівлі та контактів. Тому голова Борисфена на монеті вказувала на те, що Ольвія ототожнювала себе не тільки з морським узбережжям, а й із великим річковим простором Північного Причорномор'я (Stolba, 2020).

На реверсі «борисфенів» бачимо інший рівень ідентичності. Лук у гориті та сокира апелювали до степового, скіфського світу. Це не означає, що Ольвія втрачала свою грецьку сутність. Навпаки, вона включала елементи місцевого оточення у власну офіційну символіку. Таким чином монета створювала образ поліса як посередника між еллінською та варварською культурами (Stolba, 2020; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

«Борисфени» дуже добре показують, що ідентичність Ольвії була гібридною. Вона не зводилася до простого протиставлення «греки - варвари». Ольвія залишалася грецьким полісом, але її повсякденне життя, торгівля, безпека та політичні зв'язки були тісно пов'язані зі скіфським світом. Тому монетна

іконографія була змушена говорити мовою, зрозумілою обом сторонам (Mielczarek, 1989; Stolba, 2020).

Поширення «борисфенів» за межами Ольвії підтверджує їхню роль у міжкультурній комунікації. М. Мельчарек і В. Орлик описали Лук'янівський скарб у Таращанському районі Київської області, який складався з 15 бронзових монет із головою річкового бога Борисфена. Автори зазначають, що це один із популярних типів ольвійських монет (Mielczarek & Orlyk, 2019).

Важливим є й скарб «борисфенів» із Городищенського району Черкаської області, знайдений навесні 2018 р. Його публікація В. Орликом, В. Коцуром та Л. Циганенко показала, що такі монети активно потрапляли у Середнє Подніпров'я. У спільній праці автора з М. Орликом ця публікація зазначена серед ключових досліджень, пов'язаних із поширенням ольвійських монет у внутрішніх районах України (Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019; Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Через ці знахідки «борисфени» можна розглядати як маркер регіональної ідентичності. Вони були пов'язані не лише з Ольвією як містом, а й із ширшим простором Дніпровського Правобережного Лісостепу. Монета ставала знаком включеності цього регіону до системи античних контактів. Для місцевого населення вона могла бути не просто «грошима з Ольвії», а предметом, що засвідчував участь у ширшому світі обміну, престижу й політичних зв'язків (Mielczarek & Orlyk, 2019; Orlyk, 2021).

Пантікапейські монети демонструють інший варіант ідентичності. Якщо Ольвія часто репрезентувала себе через річку, море, дельфіна, Горгону або образ Борисфена, то Пантікапей активно використовував символи влади, багатства та династичної репрезентації. Особливо відомими є золоті статери із головою сатира на аверсі та грифоном на реверсі. Ці образи були пов'язані з міфологічною традицією, культом Діоніса, багатством Боспору та політичною силою царської влади (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Грифон у боспорській іконографії був дуже вдалим символом. Він поєднував у собі охоронну, царську та міфологічну семантику. Для античного глядача грифон асоціювався з охороною золота, владою і сакральною силою. Для Боспорського царства, яке контролювало важливі торговельні ресурси й мало

розвинене золоте карбування, такий образ був особливо доречним. Він підкреслював, що Пантікапей є не просто торговельним центром, а столицею могутнього політичного утворення (Анохін, 1986; Meadows & Shipton, 2001).

У випадку Боспору монета поступово переходить від полісної ідентичності до царської. Із посиленням монархічної влади на монетах з'являються імена правителів, портретні риси, династичні знаки. Це означає, що носієм ідентичності стає вже не лише місто, а й царська влада. Монета демонструє легітимність династії, її зв'язок із елліністичною політичною традицією та право контролювати економічний простір Боспору (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Херсонес Таврійський формував власну ідентичність через інші образи. Найважливішим символом міста була богиня Діва, яка виступала його покровителькою. Її зображення на монетах підкреслювало сакральний характер міської громади та її зв'язок із місцевим культом. Поряд із цим на херсонеських монетах трапляються виноградна лоза, колосся, корабельні та морські мотиви. Вони відображали господарську специфіку поліса: виноградарство, землеробство, морську торгівлю (Сапрыкин, 2003).

Це показує, що монетна ідентичність була багатошаровою. Вона могла бути релігійною, політичною, економічною, територіальною та культурною одночасно. На невеликій поверхні монети місто розміщувало те, що вважало головним для себе. Для Херсонеса це була богиня-покровителька і землеробсько-морський характер громади. Для Пантікапея - царська сила, міфологічний престиж і багатство. Для Ольвії - річково-морський простір, контакти зі скіфським світом і особлива роль посередника (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Тіра також використовувала монету як знак локальної ідентичності. Її розташування біля Дністра визначало характер міської символіки. Як і в Ольвії, тут важливими були водні шляхи, торгівля та контакти з навколишнім населенням. Монета фіксувала зв'язок міста з конкретним географічним простором. У цьому сенсі античні монети Північного Причорномор'я часто були не тільки знаками поліса, а й знаками ландшафту (Анохін, 1989).

Монети також допомагали формувати релігійну ідентичність. Зображення Афіни, Аполлона, Деметри, Діоніса, Геракла, Горгони, Діви чи річкових богів не

були просто прикрасою. Вони вказували, які культи були важливими для громади, які міфологічні сюжети вона вважала своїми, які божественні сили пов'язувала з власним добробутом і безпекою (Зограф, 1951; Meadows & Shipton, 2001).

Деметра на монетах могла підкреслювати землеробський характер економіки, важливість хліба та родючості. Афіна асоціювалася з мудрістю, захистом і громадянською організацією. Аполлон міг нагадувати про колонізаційну пам'ять і зв'язок із метрополією. Діоніс та сатирична символіка Боспору акцентували виноробство, свято, багатство й еллінську традицію. Через такі образи монета перетворювалася на коротку, але дуже насичену розповідь про поліс (Зограф, 1951; Burnett, 1991).

Ідентичність проявлялася і через легенди. Написи на монетах, навіть дуже короткі, мали велике значення. Скорочення назви міста, наприклад ОΛΒΙΟ на ольвійських монетах, було знаком офіційної належності. Воно підтверджувало, що монета походить від конкретної громади. У світі, де монети різних міст могли циркулювати поруч, напис був важливим засобом розпізнавання і довіри (Howgego, 1995).

Легенди також пов'язували монету з політичним порядком. Імена магістратів, монограми або імена правителів показували, хто відповідає за випуск. Це формувало уявлення про контроль, стабільність і законність. Монета не була анонімним металевим предметом. Вона мала автора, емітента, політичний центр. Саме тому вона була частиною державної комунікації (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Окремо слід підкреслити роль монет у соціальній ідентичності. Для міської еліти володіння золотими та срібними монетами могло бути знаком статусу. Для дрібних торговців і ремісників мідні номінали були частиною повсякденної економіки. Для варварської знаті грецькі монети могли виступати престижними речами, амулетами або елементами прикрас. Таким чином одна й та сама монета могла мати різне значення залежно від соціального середовища (Mielczarek, 1989; Finley, 1999).

Демонетизовані монети особливо добре показують цей процес. Коли монету пробивали, підвішували або вмонтовували в прикрасу, вона переставала бути лише грошима. Вона ставала знаком пам'яті, престижу, захисту або належності до певної культурної моди. Для населення лісостепу грецька монета могла означати контакт із далеким і престижним світом античних міст. Для греків вона залишалася знаком поліса. У такому випадку монета набувала подвійної ідентичності (Mielczarek, 1989).

Знахідки литих ольвійських монет за межами хори свідчать, що цей процес був досить поширеним. У спільній праці автора з М. Орликом поставлено під сумнів стару тезу про те, що ольвійські монети не брали участі у грошовому обігу за межами міста і його хори. Автори вважають, що вже з кінця VI ст. до н. е. такі монети могли активно використовуватися в обміні з варварськими племенами (Orlyk & Kolesnichenko, 2022).

Це важливий момент. Якщо монети Ольвії активно циркулювали серед варварського населення, то вони виконували роль інструменту культурного впливу. Вони поширювали не лише вартість, а й образи, назви, міські знаки, технологію металевого гроша. Саме тому їх можна розглядати як індикатор поступового включення місцевого населення до системи античних економічних і культурних зв'язків (Orlyk & Kolesnichenko, 2022; Orlyk, 2021).

Водночас не слід перебільшувати ступінь еллінізації. Поширення монет не означало автоматичного прийняття грецької культури в повному обсязі. Варварське населення могло використовувати монети вибірково, надаючи їм власних значень. Для одних вони були засобом обміну, для інших - прикрасою, для третіх - запасом металу або престижною річчю. Саме в цій багатозначності й полягає культурна цінність монет як джерела (Mielczarek, 1989; Finley, 1999).

Монети також фіксують ідентичність прикордоння. Північне Причорномор'я було регіоном, де не існувало жорсткої межі між «грецьким» і «варварським». Тут виникали змішані форми матеріальної культури, торгівлі, релігійних уявлень і політичних практик. Монетна іконографія, особливо на прикладі «борисфенів», показує, як грецький поліс міг включати місцеві символи у власну офіційну мову (Stolba, 2020; Orlyk, Kotsur & Tsyganenko, 2019).

У цьому сенсі монети були не тільки відображенням ідентичності, а й засобом її творення. Коли місто багаторазово карбувало один і той самий образ, воно закріплювало його у свідомості користувачів. Дельфін ставав знаком Ольвії. Грифон і сатир - знаком Пантікапея. Богиня Діва - знаком Херсонеса. Борисфен, лук у гориті та сокира - знаком ольвійського прикордонного світу. Повторення цих образів створювало стійку візуальну пам'ять (Howgego, 1995; Stolba, 2020).

Монети були також важливими для зовнішньої ідентичності. Інші поліси, купці, найманці й сусідні племена впізнавали місто через його грошові знаки. У цьому сенсі монета працювала як давній аналог бренду. Вона створювала репутацію емітента. Якісна монета свідчила про стабільність, політичну організованість і економічну силу. Низькоякісна або кризова монета, навпаки, могла сигналізувати про проблеми (Burnett, 1991; Howgego, 1995).

Особливо це видно на прикладі Боспорського царства. Його золоті статери мали високу художню та економічну цінність. Вони формували образ Боспору як багатой, сильної та культурно розвиненої держави. Монетна якість тут ставала частиною політичної ідентичності. Влада демонструвала, що контролює ресурси, майстрів, метал і канали обігу (Анохін, 1986; Фролова, 1997).

Для Ольвії ситуація була іншою. Через дефіцит срібла особливого значення набули мідно-бронзові емісії. На перший погляд, бронзова монета мала нижчий престиж, ніж срібна або золота. Але саме вона стала однією з основ ольвійської ідентичності. Ольвія створила власну традицію литих і карбованих бронзових номіналів, яка відповідала умовам локальної економіки та контактам із навколишнім населенням (Карышковский, 1988; Orlyk, 2021).

Це дозволяє говорити про адаптивну ідентичність. Ольвія не просто наслідувала загальногрецькі зразки. Вона виробила власну модель монетного обігу, пристосовану до нестачі дорогоцінного металу, активної прикордонної торгівлі та специфічної ролі річкових шляхів. Саме така адаптація зробила її монетну систему впізнаваною (Карышковский, 1988; Русяєва, 1992).

Монетна ідентичність була пов'язана і з пам'яттю про походження. Грецькі колонії Північного Причорномор'я підтримували уявлення про свою належність до еллінського світу через мову написів, міфологічні образи, типи божеств і

загальні канони художнього оформлення. Навіть перебуваючи далеко від Егейського моря, вони залишалися частиною великої грецької культурної традиції (Зограф, 1951; Meadows & Shipton, 2001).

Проте ця традиція не була застиглою. Вона змінювалася під впливом місцевого середовища. Саме тому монети Північного Причорномор'я так цікаві для дослідження. Вони показують не «чисту» грецьку культуру, перенесену на нове місце, а живу культуру колоніального прикордоння. У ній грецькі форми поєднувалися з місцевими образами, маршрутами, потребами та соціальними практиками (Finley, 1999; Mielczarek, 1989).

У підсумку монети грецьких міст Північного Причорномор'я можна розглядати як багатофункціональний елемент ідентичності. Вони репрезентували поліс, його богів, владу, економіку, територію та контакти. Вони були знаком довіри у торгівлі, носієм політичної легітимності, образом міської пам'яті та предметом культурного обміну (Howgego, 1995; Burnett, 1991).

Для Ольвії монети стали способом показати себе як грецький поліс у варварському оточенні та як посередника між морем, Дніпром, Бугом і лісостепом. Для Пантікапея вони були символом сили, багатства й царської влади. Для Херсонеса - знаком сакральної громади, землеробської та морської спеціалізації. Для варварського населення монети могли бути інструментом обміну, прикрасою, амулетом або знаком престижного контакту з античним світом (Mielczarek, 1989; Howgego, 1995).

ВИСНОВКИ

1. У результаті аналізу історіографії встановлено, що дослідження античної нумізматики Північного Причорномор'я пройшло шлях від описово-каталогічного вивчення монет до їх комплексного осмислення як історичного джерела. Праці О. Зографа, В. Кропоткіна, П. Каришковського, В. Анохіна, Н. Фролової, С. Саприкіна, М. Мельчарека та сучасних українських і зарубіжних дослідників сформували основу для вивчення монет Ольвії, Пантікапея, Херсонеса, Тіри та інших центрів. Сучасний етап характеризується посиленою увагою до топографії знахідок, міжкультурних контактів, матеріальної культури, цифрових ресурсів, GIS-картографування та археометричних методів. Це дозволяє розглядати монету не лише як нумізматичний об'єкт, а як джерело з історії економіки, соціальних процесів, політичної репрезентації та культурної ідентичності.

2. Джерельна база дослідження є багаторівневою і включає власне монети, скарби, випадкові знахідки, археологічні комплекси, музейні колекції, друковані каталоги, писемні джерела, епіграфічні матеріали, цифрові бази даних і матеріали сучасних публікацій. Особливе значення мають ольвійські литі монети, «стріли», «дельфінчики», круглі литі оболі, «борисфени», боспорські золоті й срібні випуски, херсонеські та тірські емісії. Важливими для теми є матеріали за межами полісів, зокрема знахідки у Середньому Подніпров'ї, басейні Тясмину, Побужжі та інших регіонах. Вони дають змогу вивчати не лише внутрішній грошовий обіг грецьких міст, а й поширення монет у степовому та лісостеповому середовищі.

3. Методологічною основою роботи визначено комплексний міждисциплінарний підхід, який поєднує нумізматику, археологію, історію, епіграфіку, іконографічний аналіз, економічну історію, соціальну історію, археометрію та студії матеріальної культури. Застосування типологічного, хронологічного, метрологічного, іконографічного, епіграфічного, топографічного, порівняльного й контекстуального методів дозволило розглядати монету як багатофункціональний предмет. Важливим є також підхід

«біографії речей», оскільки монета могла змінювати функцію: бути засобом обігу, накопичення, прикрасою, амулетом, поховальним предметом або знаком престижу. Саме така методологія дала змогу вивчати монети не ізольовано, а в системі матеріальної культури.

4. Виникнення та розвиток монетного карбування у грецьких містах Північного Причорномор'я були пов'язані з Великою грецькою колонізацією, розвитком полісів, морської та річкової торгівлі, а також потребою у зручному засобі обміну. Найдавніші форми грошового обігу особливо виразно простежуються в Ольвії, де використовувалися протомонетні форми, зокрема «стріли» та «дельфінчики», а згодом литі мідні оболі та їхні фракції. Пантікапей розвинув іншу модель, пов'язану з раннім срібним і пізніше золотим карбуванням. Херсонес і Тіра мали власні локальні традиції емісії. Отже, монетне карбування регіону не було однорідним: кожен центр виробив власну модель залежно від ресурсів, політичного статусу, торговельних зв'язків та контактів із місцевим населенням.

5. Типологія та іконографія монет грецьких міст Північного Причорномор'я засвідчують складне поєднання загальногрецьких традицій і місцевої специфіки. Для Ольвії характерними були «дельфінчики», литі мідні монети, образи Горгони, Афіни, орла на дельфіні, Борисфена, лука у гориті та сокири. Пантікапей використовував образи лева, сатира, грифона, а згодом царську символіку, що підкреслювало багатство й політичну силу Боспору. Херсонес репрезентував себе через богиню Діву, виноградну лозу, колосся та морські мотиви. Іконографія монет виконувала не декоративну, а комунікативну функцію: вона передавала уявлення про владу, релігію, міську автономію, господарську спеціалізацію та культурну належність.

6. Монета в грецьких містах Північного Причорномор'я виконувала роль важливого економічного інструменту. Вона забезпечувала обмін, ціноутворення, накопичення багатства, податкові платежі, торговельні операції, оплату праці й військові виплати. В Ольвії особливу роль відігравали мідно-бронзові емісії, що було пов'язано з дефіцитом срібла та потребами локального ринку. У Боспорському царстві значення мали срібні й золоті монети, які

використовувалися у великих платежах, зовнішній торгівлі та політичній репрезентації. Херсонеські монети відображали зв'язок міста з хорою, землеробством, виноградарством і морською торгівлею. Таким чином, монета поєднувала повсякденний ринок, міжрегіональний обмін і державний фінансовий контроль.

7. Монети є важливим індикатором соціальної стратифікації античного суспільства. Різні метали, номінали та контексти знахідок відображають різні рівні соціального доступу до грошового обігу. Золоті й срібні монети були пов'язані з елітою, великими торговельними операціями, дипломатичними виплатами, накопиченням багатства та владною репрезентацією. Бронзові монети краще відображають повсякденну економіку широких верств населення: ремісників, дрібних торговців, мешканців міста й хори. Скарби, поховальні комплекси, демонетизовані монети та прикраси з монет дають змогу простежити нерівність, престижне споживання, соціальну мобільність і різні способи використання монет у грецькому та варварському середовищі.

8. Монети відігравали значну роль у міжкультурних контактах грецьких міст із місцевим населенням Північного Причорномор'я. Їхнє поширення за межами полісів свідчить про активні торговельні, соціальні й політичні зв'язки з населенням степу та лісостепу. Особливо важливими були річкові маршрути Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Тясмину, Інгулу та Інгульця. Знахідки ольвійських монет у Середньому Подніпров'ї та басейні Тясмину демонструють сталі контакти Ольвії з внутрішніми районами України. «Борисфени» є прикладом культурної гібридності, оскільки поєднують грецький образ річкового бога Борисфена зі скіфськими військовими атрибутами. Монети з іменем Скілура засвідчують уже не лише торговельну, а й політичну взаємодію Ольвії зі скіфським світом.

9. Монети були важливим елементом міської, політичної, релігійної та регіональної ідентичності. Через власні монетні типи грецькі міста заявляли про автономію, культових покровителів, господарську спеціалізацію, політичні амбіції та зв'язок із конкретним простором. Для Ольвії такими знаками стали дельфін, Горгона, орел на дельфіні, Борисфен і скіфські атрибути; для

Пантікапея, сатир, грифон, золоте карбування й царська символіка; для Херсонеса, богиня Діва, виноградна лоза, колосся та морські мотиви. У варварському середовищі грецькі монети могли набувати нових значень: ставати престижними речами, прикрасами, амулетами або знаками участі у ширших економічних і культурних зв'язках. Отже, монети грецьких міст Північного Причорномор'я були не лише грошима, а повноцінною складовою матеріальної культури, через яку розкриваються економіка, соціальна структура, міжкультурні контакти та ідентичність античного населення регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Abramzon M. G., Frolova N. A. Korpus bosporskikh kladov antichnykh monet. Vol. 1. Simferopol ; Kerch, 2007-2008.
2. Appadurai A. Introduction: Commodities and the Politics of Value. The Social Life of Things / ed. by A. Appadurai. Cambridge : Cambridge University Press, 1986. P. 3-63.
3. Boardman J. The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade. London : Thames & Hudson, 1999.
4. Braund D. Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC - AD 562. Oxford : Clarendon Press, 1994.
5. Braund D. Greek Religion and Cults in the Black Sea Region: Goddesses in the Bosphoran Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era. Cambridge : Cambridge University Press, 2018.
6. Burnett A. Coins. London : British Museum Press, 1991. 80 p.
7. Carradice I., Price M. Coinage in the Greek World. London : Seaby, 1988.
8. Corpus Nummorum. Online Database of Ancient Greek Coins. URL: <https://www.corpus-nummorum.eu>.
9. Duncan-Jones R. Money and Government in the Roman Empire. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 300 p.
10. Figueira T. J. The Power of Money: Coinage and Politics in the Athenian Empire. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1998.
11. Finley M. The Ancient Economy. Berkeley : University of California Press, 1999. 262 p.
12. Frolova N. A., Abramzon M. G. Coins of Olbia in the Collection of the State Historical Museum. Moscow, 2005.
13. Gillings M., Hacıgüzeller P., Lock G. Archaeological Spatial Analysis: A Methodological Guide. London : Routledge, 2020. 484 p.
14. Gosden C., Marshall Y. The Cultural Biography of Objects. World Archaeology. 1999. Vol. 31, № 2. P. 169-178.
15. Grierson P. Numismatics. Oxford : Oxford University Press, 1975. 252 p.
16. Hansen M. H. Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State. Oxford : Oxford University Press, 2006.
17. Hansen M. H., Nielsen T. H. An Inventory of Archaic and Classical Poleis. Oxford : Oxford University Press, 2004.
18. Harl K. W. Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 544 p.
19. Head B. V. Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics. 2nd ed. Oxford : Clarendon Press, 1911.

20. Herodotus. Histories. Book IV.
21. Hodder I. Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things. Malden : Wiley-Blackwell, 2012. 272 p.
22. Howgego C. Ancient History from Coins. London : Routledge, 1995. 176 p.
23. Howgego C., Heuchert V., Burnett A. Coinage and Identity in the Roman Provinces. Oxford : Oxford University Press, 2005. 228 p.
24. Kolesnichenko Y. Classification of the Olbian Coins of the Second Half of the 4th Century BC. The Ukrainian Numismatic Annual. 2021. Issue 5. P. 45-58. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-45-58>.
25. Kopytoff I. The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. The Social Life of Things / ed. by A. Appadurai. Cambridge : Cambridge University Press, 1986. P. 64-91.
26. Kozlenko R. O., Sheiko I. M., Reuter A. Coins from Excavations at the «T-4» Sector in Olbia. Archaeology and Early History of Ukraine. 2021. No. 3(40). DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.20>.
27. Kraay C. M. Archaic and Classical Greek Coins. London : Methuen, 1976.
28. Kurke L. Coins, Bodies, Games, and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece. Princeton : Princeton University Press, 1999.
29. Le Rider G. La naissance de la monnaie: pratiques monétaires de l'Orient ancien. Paris : Presses Universitaires de France, 2001.
30. Martin T. R. Sovereignty and Coinage in Classical Greece. Princeton : Princeton University Press, 1985.
31. Meadows A., Shipton K. Money and Its Uses in the Ancient Greek World. Oxford : Oxford University Press, 2001. 222 p.
32. Mielczarek M. Ancient Greek Coins Found in Central, Eastern, and Northern Europe. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. 251 p.
33. Mielczarek M., Orlyk V. New Find of Olbian Coins. Tarashcha District, Kyiv Region, Ukraine. East European Historical Bulletin. 2019. No. 13. P. 33-39.
34. Nomisma.org. Collaborative Numismatic Data Project. URL: <https://nomisma.org>.
35. Orlyk M., Kolesnichenko Y. The Finds of Cast Olbian Coins of the Sixth-Fourth Centuries Beyond the Borders of Olbian Chora. Acta Archaeologica Lodziensia. 2022. Nr 68. P. 139-153.
36. Orlyk M., Orlyk V. Jewelry Made from Gold Coins in the Material Culture of the Population of the Northern Black Sea Region, the Ukrainian Steppe, and the Forest-Steppe (4th century BC - early 3rd century AD). East European Historical Bulletin. 2026. No. 38. P. 8-22. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.38.354903>.
37. Orlyk V. Ancient Greek Coins of the 6th-1st Centuries BC from the Territory of the Ros River. The Ukrainian Numismatic Annual. 2024. Issue 8. P. 5-36. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-5-36>.

38. Orlyk V. The Find of Ancient Coins in the Tiasmyn River Basin from the Sixth to the First Century BC. *The Ukrainian Numismatic Annual*. 2021. Issue 5. P. 5-44.
39. Orlyk V., Kotsur V., Tsyganenko L. Klad ol'viyskikh monet «borisfenov», naydennyi v Gorodishchenskom rayone Cherkasskoy oblasti vesnoy 2018 goda. *Acta Archaeologica Lodziensia*. 2019. Vol. 65. P. 37-48.
40. Ponting M., Butcher K. *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan*. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 374 p.
41. Price M. J. *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*. London : British Museum Press, 1991.
42. Pyzyk M. Regional Bias in Late Antique and Early Medieval Coin Finds and Its Effects on Data: Three Case Studies. *The Ukrainian Numismatic Annual*. 2021. Issue 5. P. 197-210.
43. Renfrew C., Bahn P. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London : Thames & Hudson, 2016. 672 p.
44. Schaps D. M. *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2004.
45. Seaford R. *Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004.
46. Sear D. R. *Greek Coins and Their Values*. Vol. 1: Europe. London : Seaby, 1978.
47. Shennan S. *Quantifying Archaeology*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 1997. 456 p.
48. Stolba V. *Images with Meaning: Early Hellenistic Coin Typology of Olbia Pontike*. *Advances in Ancient Black Sea Studies*. Cluj-Napoca, 2020.
49. *Sylloge Nummorum Graecorum*. Great Britain. Vol. 11: The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region. Oxford : Oxford University Press, 2000.
50. *Sylloge Nummorum Graecorum*. The British Museum. Part 1: The Black Sea / ed. by M. Price. London : British Museum Press, 1993.
51. The Olbian Borysthenes Coins. *Corpus Nummorum*. URL: <https://www.corpus-nummorum.eu>.
52. Tssetskhladze G. R. *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1998.
53. Tssetskhladze G. R., De Angelis F. *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*. Oxford : Oxford University School of Archaeology, 1994.
54. Анохин В. А. *Античные монеты Северного Причерноморья : каталог*. Киев : Стилос, 2011.
55. Анохин В. А. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев : Наукова думка, 1989. 127 с.
56. Анохін В. А. *Монетное дело Боспора*. Киев : Наукова думка, 1986. 184 с.

57. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. Москва : Изд-во АН СССР, 1961.
58. Брашинский И. Б. Экономические связи Северного Причерноморья в античную эпоху. Москва : Наука, 1984.
59. Буйських С. Б. Архаїчна Ольвія. Київ : Стародавній Світ, 2013.
60. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н. э. : историко-эпиграфическое исследование. Москва : Наука, 1989.
61. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949.
62. Зайцев Ю. П. Неаполь Скифский II в. до н. э. - III в. н. э. Симферополь : Универсум, 2003.
63. Зограф А. Н. Античные монеты. Москва : Изд-во АН СССР, 1951. 262 с.
64. Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Киев : Институт археологии НАН Украины, 1994.
65. Карышковский П. О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. Киев : Наукова думка, 1988. 166 с.
66. Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н. э. Киев : Наукова думка, 1993.
67. Крижицький С. Д. Архітектура античних держав Північного Причорномор'я. Київ : Наукова думка, 1993.
68. Кропоткин В. В. Денежное обращение Северного Причерноморья в античную эпоху. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. 64 с.
69. Латышев В. В. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropoli, 1885-1901.
70. Орлик В. Знахідки античних монет VI-I ст. до н. е. в басейні р. Тясмин. *The Ukrainian Numismatic Annual*. 2021. Вип. 5. С. 5-44.
71. Русяева А. С. Ольвія Понтійська. Київ : Наукова думка, 1992. 188 с.
72. Сапрыкин С. Ю. Херсонес Таврический. Москва : Наука, 2003. 549 с.
73. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Киев : Наукова думка, 1964.
74. Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI-II вв. до н. э. Москва : Эдиториал УРСС, 1997. 448 с.
75. Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI-II вв. до н. э. Москва : Изд-во АН СССР, 1956.

ДОДАТКИ

Зміна функцій монети в процесі використання

Етап «біографії» монети	Основна функція	Приклад
Виготовлення	Офіційний випуск поліса або царської влади	Карбування у Пантікапеї, лиття в Ольвії
Обіг	Засіб платежу й обміну	Бронзові монети на міському ринку
Накопичення	Засіб збереження вартості	Скарби «борисфенів»
Переміщення	Участь у торгівлі та контактах	Знахідки ольвійських монет у Середньому Подніпров'ї
Демонетизація	Втрата первинної грошової функції	Перфоровані або пошкоджені монети
Вторинне використання	Прикраса, амулет, престижний предмет	Монети в костюмі або похованні
Археологізація / Тезаврація	Потрапляння до культурного шару, скарбу або поховання	Археологічна знахідка та скарби
Наукове вивчення	Джерело для історичної реконструкції	Атрибуція, типологія, картографування

Основні методи дослідження монет

Метод	Що досліджує	Значення для роботи
Типологічний	Метал, форму, номінал, типи аверсу й реверсу	Дозволяє класифікувати монети
Хронологічний	Послідовність появи та розвитку емісій	Дає змогу простежити етапи монетного карбування
Іконографічний	Зображення богів, тварин, символів, правителів	Розкриває релігійні, політичні та культурні сенси
Епіграфічний	Легенди, написи, монограми, імена	Допомагає визначити емітента та політичний контекст
Метрологічний	Вагу, діаметр, номінали, стандарти	Дає змогу реконструювати грошову систему
Топографічний	Місця знахідок і райони поширення	Виявляє торговельні шляхи та зони контактів
Контекстуальний	Археологічне середовище знахідки	Допомагає зрозуміти функцію монети
Археометричний	Склад металу, технологію, сплави	Дозволяє вивчати походження металу й технологію виробництва
Порівняльний	Монетні системи різних міст	Дозволяє порівняти Ольвію, Пантікапей, Херсонес, Тіру

Функції монети в античному полісі

Функція монети	Прояв у матеріалах Північного Причорномор'я
Засіб обігу	Використання монет у міській і регіональній торгівлі
Міра вартості	Порівняння вартості товарів, послуг, продуктів ремесла
Засіб платежу	Податки, портові збори, торговельні операції, військові виплати
Засіб накопичення	Скарби, заощадження, резерви багатства
Символ влади	Назви міст, імена правителів, царські емісії
Релігійний знак	Образи богів, героїв, сакральних істот
Соціальний маркер	Різниця між золотими, срібними й бронзовими монетами
Елемент ідентичності	Міські символи Ольвії, Пантікапея, Херсонеса, Тіри
Предмет міжкультурного контакту	Поширення монет серед скіфського, сарматського та іншого місцевого населення

Монети як індикатор соціальної стратифікації

Соціальна група	Ймовірний тип використання монет
Міська еліта	Накопичення срібних і золотих монет, участь у великих торговельних операціях
Купці	Використання монет у морській і річковій торгівлі
Ремісники	Отримання оплати за вироби та послуги
Найманці та воїни	Грошова платня, трофеї, військові виплати
Землевласники хори	Продаж сільськогосподарської продукції, орендні та податкові платежі
Дрібні торговці	Використання бронзових номіналів у повсякденному обігу
Місцева варварська знать	Використання грецьких монет як престижних речей, прикрас або знаків статусу
Широкі верстви населення	Дрібні розрахунки, ринок, повсякденне господарство
Учасники поховальних практик	Використання монет як ритуальних предметів або амулетів